

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 3

Кафедра педагогіки та психології

**МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ**
навчальної дисципліни «**ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД СІМ'Ї**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
053 «Психологія»
«Психологія» (психолог ювенальної превенції)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 21.12.2023 № 11

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 3
Протокол від 20.12.2023 № 13

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін ХНУВС
Протокол від 21.12.2023 № 11

Розглянуто на засіданні кафедри педагогіки та психології
(Протокол від 14.12.2023 № 20)

Розробники:

Доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС,
кандидат психологічних наук, доцент – Доценко В.В.

Рецензенти:

Доцент кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету
Національної академії Національної гвардії України, доктор філософії з
психології – Шевченко В.В.

Професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС,
доктор психологічних наук, професор – Мілорадова Н.Е.

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		Лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 6							
Тема 1 Психологічний супровід сім'ї як сфера діяльності психолога	6	2	2	-	-	2	залік
Тема 2 Вплив сім'ї на психічне здоров'я й формування особистості дитини	8	2	2	-	-	4	
Тема 3 Психологічні проблеми сім'ї, яка виховує дитину з психофізичними порушеннями	8	2	2	-	-	4	
Тема 4 Психологічний супровід дітей, сім'ї яких опинились у складних життєвих обставинах	18	4	4	-	-	10	
Тема 5 Запобігання насильству в сім'ї та жорсткому поведженню з дітьми	22	6	6	-	-	10	
Тема 6 Психологічний супровід дітей з різних типів сім'ї: неповних, багатодітних, прийомних, сімей опікунів, піклувальників	18	4	4	-	-	10	
Тема 7 Психологічний супровід сімей, які постраждали від війни	22	6	6	-	-	10	
Тема 8 Психологічний супровід сімей правоохоронців, члени яких брали участь у бойових діях та ліквідації наслідків війни	18	4	4	-	-	10	
Всього за семестр № 6:	120	30	30	-	-	60	залік

3. Методичні вказівки до семінарських, практичних занять

Тема № 1. Психологічний супровід сім'ї як сфера діяльності психолога

Семінарське заняття: Психологічний супровід сім'ї як сфера діяльності психолога

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості знань про етичні засади діяльності практичного психолога; типи завдань взаємодії клієнта з психологом; моделі і технології психологічної допомоги сім'ям.

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Етичні засади діяльності практичного психолога.
2. Типи завдань взаємодії клієнта з психологом
3. Моделі та технології допомоги сім'ї.
4. Стратегії ведення бесіди з урахуванням рівня розвитку дитини

Методичні вказівки

У відповіді на перше питання здобувачі розглядають фундаментальні принципи роботи кваліфікованого психолога у порівнянні з некваліфікованим.

Кваліфікований психолог:

- орієнтує клієнта в його цілях, дає людині можливість знайти максимально можливе число варіантів поведінки;
- розглядає цілі психологічної допомоги як нові можливості клієнта, які він повинен виявити у взаємодії з ним;
- може знайти безліч реакцій – вербальних і невербальних – на широкий спектр ситуацій і проблем;
- реагуючи на ситуацію, уникає оціночних суджень з приводу дій клієнта;
- розуміє складність предмета свого дослідження і впливу на індивідуальність людини, розуміє неможливість опису і дослідження його в рамках однієї концепції, тому прагне зрозуміти і використовувати в роботі безліч концепцій;
- здатний до вироблення безлічі думок, слів і моделей поведінки у своїй культурі і в рамках інших культур. Його індивідуальна емпатія, спостережливість дозволяє йому приєднатися до світу клієнта і йти разом з ним по шляху вирішення проблеми. Це дозволяє кваліфікованому психологу знайти розуміння життєвого шляху, відмінного від власного;

Некваліфікований психолог:

- переслідує свої цілі, використовує клієнта для реалізації своїх схильностей. Наприклад, психолог може демонструвати клієнту свою винятковість як носія професії, підкреслюючи постійно свою компетентність як психолога. Або буде дискредитувати всі висловлювання клієнта своїми судженнями, які спрямовані на знецінення переживань клієнта тощо;
- формує цілі психологічної допомоги на основі своєї приватної Я-концепції, тому ігнорує Я-концепцію клієнта, не може дати йому напрямок і підтримку у вдосконаленні Я-концепції;

- володіє типовим стилем поведінки, не має адекватного ситуації відгуку, схильний фіксуватися на одному або декількох відгуках;
- використовує шаблонні оцінки дій клієнта;
- не має ясної концепції, обмежує свою роботу рамками якоїсь однієї концепції. Часто зміст цієї концепції йому незрозумілий.

Окремо слід сказати про конфіденційність. Конфіденційність в роботі кваліфікованого психолога є завжди. Він чітко рефлексує на зміст психологічної інформації та її значущість для клієнта.

Некваліфікований психолог порушує правило конфіденційності, схильний до поширення психологічної інформації, не піклується про її зберігання і передачі.

В діяльності практичного психолога існує ряд обмежень. Так, кваліфікований психолог постійно рефлексує на зміст своєї професійної діяльності, реально оцінює свої можливості і рівень кваліфікації, розуміє і приймає обмеження своїх можливостей, проводить спільну роботу з колегами і представниками суміжних спеціальностей – психіатрами, лікарями-терапевтами, психоневрологами, нейропсихологами та ін. Кваліфікований психолог адекватно ставиться до проблеми професійного зростання як до необхідності постійного професійного взаємодії з колегами. Для кваліфікованого психолога відповідь клієнту: «Ні, я не працюю над цими питаннями» - не є показником його професійної некомпетентності, а навпаки, обмеження та їх обґрунтування як для клієнта, так і для себе є джерелом професійного зростання практичного психолога.

Некваліфікований психолог працює без обмежень, береться за будь-яку проблему, будь-який метод без необхідної професійної рефлексії на ситуацію її застосування. Він не бажає працювати з іншими професіоналами, орієнтуючись тільки на свої переживання, свою Я-концепцію як джерело психологічної інформації і критерій її достовірності. Його позицію в цьому плані можна позначити так: «Те, що я роблю як психолог, завжди правильно, оскільки я так вважаю».

У роботі практичного психолога існує певний міжособистісний вплив: психолог – на клієнта, клієнт – на психолога.

Кваліфікований психолог розуміє, що його реакція впливає на клієнта і навпаки – реакції клієнта впливають на нього самого. Він усвідомлює цей вплив і у взаємодії з клієнтом його спеціально виділяє, фіксуючи як свої почуття, думки, бажання і можливості, так і почуття, думки, бажання і можливості клієнта. Кваліфікований психолог це робить шляхом переказу переживань клієнта, у вигляді відкритих і закритих питань тощо. Істотно важливо, що всі ці види впливу на клієнта показують міжособистісний вплив, тобто показують зміну в думках, почуттях бажаннях і можливостях як клієнта, так і психолога.

Для некваліфікованого психолога характерна відсутність розуміння міжособистісного впливу, він схильний бачити в діях клієнта відображення своїх прямих впливів.

Для кваліфікованого психолога повага гідності клієнта є аксіомою, яка

визначає його чесність у спілкуванні з клієнтом при одержанні, використанні і передачі йому психологічної інформації. Одна з сторін роботи кваліфікованого психолога проявляється в цьому сенсі в тому, щоб в адекватній для клієнта формі повідомити йому психологічну інформацію - проблеми адекватного для клієнта словника психологічної інформації.

Для некваліфікованого психолога зневажливе, навіть образливе ставлення до клієнтові не є предметом професійної рефлексії, він схильний приписувати своїй професії надмірну значимість, яка дозволяє ставитися до інших людей з позиції зверху. Для некваліфікованого психолога немає спеціальних професійних проблем в отриманні і передачі психологічної інформації, найчастіше для цього він використовує псевдокваліфіційований жаргон або перевантажує свою промову спеціальними термінами, підкреслюючи винятковість своєї професії.

Практикуючий психолог у своїй роботі відкриває для клієнта психічну реальність його власного життя, для цього він володіє спеціальними знаннями, що дозволяють вичленувати, описати, проаналізувати цю реальність. До числа таких знань відноситься і знання практикуючого психолога про способи виділення психічної реальності у взаємодії з Клієнтом. Ці способи засновані на аналізі тексту, що пред'являє клієнт.

При роботі із замовленням на роботу практичний психолог може зафіксувати те, на які особливості психологічної інформації в більшій мірі орієнтується клієнт. Ці особливості психологічної інформації можна представити за наступною шкалою – визнання унікальності психологічної інформації. Змістовно переживання клієнта регулюються його ставленням до цього параметру психологічної інформації. Якщо він визнає унікальність психологічної інформації, то зміст переживань буде пов'язаний з їх розумінням-нерозумінням; якщо ж заперечує унікальність психологічної інформації, то зміст переживань клієнта буде пов'язаний з її оцінкою: емоційні, раціональні та інші види оцінок.

Завдання 1

Визначте, яке висловлювання, звернене до клієнта, належить кваліфікованому, а яке некваліфікованому психологу.

1. «Ви просто відчуваєте тиск. У мене теж так буває. Я відчуваю тиск зобов'язання перед своєю сім'єю і іноді мені здається, що у мене не залишається часу на себе і на задоволення».

2. «Я бачу, вас починає втомлювати те, що ви не відстоюєте свої права в деяких ситуаціях. Чи є в цьому сенс? »

3. «Що ви говорите? Швидше за все, ви помилилися в оцінці його стану».

4. «Чи замислювалися ви над тим, якої шкоди ви собі завдаєте?»

5. «У вас є сила. У вас багато сил».

6. «Що, власне, ви маєте на увазі, кажучи, що з вами все погано?»

7. «Вам здається, що ви ні на що не здатні. Не могли б ви розповісти мені про який-небудь інцидент, коли ви відчували себе подібним чином? »

8. «Мені не подобається, що ви не можете дивитися мені в очі».

9. «Чому б вам не говорити більш відверто».

10. «Ви дійсно не зрозуміли моє запитання!»
11. «Ми з вами вже про це говорили, згадайте ...»
12. «Хто вам сказав, що це правильно? »
13. «Якщо ви мені не вірите, нам немає сенсу продовжувати бесіду».

Відповідь на друге питання повинна містити наступну інформацію:

Загалом існує чотири типи завдань взаємодії клієнта з психологом:

1) *соціальні завдання* – клієнт сприймає психологічну інформацію, тему взаємодії з психологом на основі строго нормованих соціальних оцінок, які можуть бути ранжовані за шкалою «правильно-неправильно».

Так виникають переживання, які можна в загальному вигляді описати як переживання невідповідності узагальненій нормі: «Перевірте мене, нормальний чи я ...» Це відношення до психологічної інформації за принципом: «А що люди скажуть? »Ці соціальні критерії збіднюють життя людини, призводять до постійних ситуацій дискомфорту, які можуть спровокувати психосоматичні захворювання, наприклад гіпертонію, цукровий діабет.

Соціальні завдання взаємодії клієнта з психологом вимагають зміни системи оцінки клієнта. Зміна системи оцінок у взаємодії з практичним психологом дозволить клієнтові побачити своє життя з іншого ракурсу, розширить перспективи, дозволить відійти від шаблонної поведінки і переживання.

2) *етичні завдання* – переживання клієнта орієнтовані на шкалу етичної оцінки: «Добре-погано», що призводить до появи вибіркового ставлення до психологічної інформації, засноване на цій оцінці. Якщо клієнт сам утруднюється провести оцінку своїх переживань, він орієнтується на інших людей, які допомагають йому оцінити переживання як «добре» або як «погане»,

Особливість цього критерію в порівнянні з соціальними нормами полягає в тому, що він неоднозначний і вимагає від клієнта здійснення вибору між оцінкою інших і своїх переживань. «Це ж погано, коли дитина не слухається, треба, щоб вона слухалася з першого разу»; «Не можна ж його весь час хвалити, він же розбалується, що тут буде хорошого ... ».

Психолог, працюючи з таким замовленням, з таким завданням взаємодії клієнта, повинен не тільки чітко позначити тему взаємодії з ним, але і виділити і обговорити з клієнтом систему його оцінок. Психологу необхідно показати обмеженість оціночної шкали – добре-погано, яка не дає можливості клієнту аналізувати динамічність психологічної інформації.

3) *моральні завдання* – пов'язані з орієнтацією переживань на критерії добра і зла, які, як відомо, вимагають здійснення морального вибору.

Робота практичного психолога з моральним завданням клієнта полягає в тому, щоб показати йому умовність критеріїв добра і зла, якими він користується, підвести його до усвідомлення нетотожності цих понять для різних людей.

4) *власне психологічні завдання* – клієнт ставить питання про значення того чи іншого змісту психологічної інформації: «Як зрозуміти? Що це означає? Не до кінця розумію » тощо.

Специфічність цих завдань в тому, що клієнт не тільки демонструє свою

систему оцінок переживань, але і готовність її змінювати, зіставляти різні системи оцінок. Говорячи по-іншому, він відкритий для освоєння інших форм поведінки, оцінок, він здатний до інших переживань, а значить, і до інших перспектив і цілей своєї діяльності.

Перед психологом постає одне з важких питань – питання про способи фіксації змісту психологічного завдання для клієнта. Досвід роботи дозволяє використовувати для цієї мети чотири модальності:

- «я хочу» (потреби, мотиви, потяги і інші прояви мотиваційно-потребової сфери),
- «я можу» (робити, зробити і інші прояви здібностей людини),
- «я відчуваю» (чуттєвий тон, емоції, настрої, переживання і інші прояви емоційно-вольової сфери людини);
- «я думаю» (відчуття, уявлення пам'яті, образи мислення та інші прояви когнітивної сфери людини).

Використовуючи ці модальності при зборі психологічної інформації, практичний психолог сприяє формулюванню клієнтом власного психологічного завдання взаємодії з ним і одночасно сам психолог демонструє клієнту свою професійну позицію.

Зміст психологічної допомоги сім'ям (клієнтам) може бути представлений наступним чином:

1. Надання клієнту допомоги через повідомлення йому об'єктивної психологічної інформації. Цим займається психодіагностика – один з напрямків практичної психології. Особливість цього виду допомоги полягає в тому, що психолог несе відповідальність за достовірність інформації та форму її повідомлення клієнту. Клієнт же сам виробляє ставлення до цієї інформації та сам приймає рішення про її використання.

2. Психологічне консультування як вид психологічної допомоги адресовано психічно нормальним людям для досягнення ними цілей особистісного розвитку. Забезпечує людину продуктивним існуванням в конкретних обставинах її життя, а саме: здатністю людини знаходити можливо більше число варіантів поведінки, можливо більше число понять, думок, почуттів, вчинків, щоб мати можливість спілкуватися з максимально великим числом людей і груп.

3. Психологічна корекція передбачає організований вплив на клієнта з метою зміни показників його активності і відповідностей з віковою нормою психічного розвитку. Психолог працює з такими поняттями, як вікова норма освоєння якого-небудь виду діяльності (читання, письма, рахунку тощо) і індивідуальний темп її освоєння. Зміст психологічної допомоги полягає в тому, що для клієнта розробляється індивідуальна програма засвоєння якогось виду діяльності відповідно до суспільних вимог.

4. Психотерапія як вид психологічної допомоги передбачає активний вплив психотерапевта на особистість клієнта. Клієнт психотерапевта – це людина, що вимагає реконструкції її особистості. Іншими словами, це хвора людина, якій потрібно організований вплив на її психічну реальність з метою її відновлення або реконструкції.

Стратегія ведення бесіди з урахуванням рівня розвитку дитини

Період	Під час бесіди слід	Під час бесіди не слід
Раннє дитинство (3-5 років)	<p>Сидіти на одному рівні з дитиною</p> <p>Уникати надто довгих або надмірно складних запитань</p> <p>Задавати відкриті питання стосовно конкретних і знайомих ситуацій</p> <p>Використовувати іграшки та іншу наочність</p> <p>Вживати у мовленні слова і фрази самої дитини</p> <p>Називати людей по іменам, замість вживання займенників</p> <p>Давати дитині достатньо часу для відповіді</p>	<p>Намагатися повністю контролювати обговорення</p> <p>Вживати вставні, шаблонні фрази та речення</p> <p>Задавати закриті запитання, на які можна відповісти «так» чи «ні»</p> <p>Одразу ж задавати нове питання після кожної відповіді дитини</p>
Середнє дитинство (6-11 років)	<p>Відвести певний час для встановлення психологічного контакту</p> <p>Слухати з симпатією та розумінням</p> <p>Закохувати вираження емоцій та формулювати їх іншими словами</p> <p>Дозволити дитині вести бесіду</p> <p>Використовувати відкриті питання</p> <p>Іноді пропонувати питання множинного вибору, щоб розвідати можливу реакцію дитини</p> <p>Говорити про знайомі ситуації, місця та дії</p> <p>Давати контекстуальні підказки (фотографії, малюнки, вербальні приклади)</p> <p>Перефразовувати та спрощувати питання, якщо дитина його не зрозуміла або не відповіла на нього</p> <p>Просити дозволу перейти до нової теми чи справи</p>	<p>Робити оціночних коментарів</p> <p>Задавати дуже багато питань на з'ясування фактів</p> <p>Задавати дуже багато прямих питань</p> <p>Постійно утримувати зоровий контакт</p> <p>Задавати абстрактні, риторичні питання</p> <p>Задавати питання з очевидно правильними чи неправильними відповідями</p> <p>Задавати питання «чому» стосовно мотивів їхніх вчинків</p>
Підлітковий вік (12-18 років)	<p>Чітко окреслити межі конфіденційності</p> <p>Виказувати повагу</p> <p>Заохочувати до висловлення власних думок та точки зору</p> <p>Бути готовим до прояву емоцій</p> <p>Питати про можливі альтернативні шляхи вирішення проблеми</p> <p>Уважно відстежувати будь-які ознаки Ризиків суїциду</p>	<p>Вживати психологічні терміни</p> <p>Виносити судження виключно на основі дорослих норм</p>

Теми для рефератів

1. Характеристика основних напрямків супроводу сім'ї.
2. Схема психологічного супроводу особистості та родини.
3. Основні напрямки сімейної соціальної політики та їх характеристика.
4. Особливості проведення та організаційні сімейного консультування.

Література:

Основна:

1. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

Допоміжна:

1. Основи батьківської компетентності: Навч. посіб. / Упор.: Т.Г. Веретенко, І. Д. Зверева, Н. Ю. Шевченко; За заг. ред. І. Д. Звереві. Київ : Наук. світ, 2016. 156 с.

3. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Закон України «Про охорону дитинства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

2. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

3. Постанова Кабінету міністрів України від від 1 червня 2020 р. № 587 «Про організацію надання соціальних послуг». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#n10>

4. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

Тема № 2: Вплив сім'ї на психічне здоров'я й формування особистості дитини

Семінарське заняття: Вплив сім'ї на психічне здоров'я й формування особистості дитини

Навчальна мета заняття: сформувати знання про структуру та функції сімейної системи; основні типології та класифікації сімейних взаємовідносин і ролей; значення сім'ї для гармонійного розвитку особистості та соціалізації її членів; визначити який вплив має батьківське виховання на психічне здоров'я і формування особистості дитини.

Час проведення: 2 години

Навчальні питання:

1. Характеристика та порівняння різних типів сімейних стосунків.
2. Характеристика сім'ей за їх способами реагування на стресові, конфліктні ситуації й нормативні кризи
3. Вплив батьківського виховання на психічне здоров'я і формування особистості дитини.

Методичні вказівки:

Існує кілька типологій сім'ї, які базуються на різних критеріях (чисельність, функції, розподіл влади тощо). Приклад критеріїв та типів наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Типологія сімей

Критерій	Типи
1	2
Чисельність	1) повна – нуклеарна сім'я (спільно проживають батьки і діти); 2) розширена сім'я – разом проживають кілька поколінь чи кілька сімей сестер і братів (нуклеарна та родичі);
Форма шлюбу	моногамія - шлюб одного чоловіка з однією жінкою; полігамія (полі - багато): <i>полігінія</i> - шлюб одного чоловіка та кількох жінок; <i>поліандрія</i> - шлюб однієї жінки та кількох чоловіків; <i>груповий</i> – шлюб із кількох чоловіків та кількох жінок.
Юридичне оформлення шлюбу	1. громадянський - юридично не оформлений; 2. офіційний - юридично засвідчений; 3. фіктивний - юридично засвідчений, проте, реально не існуючий.
Тип владних структур	патріархат – чоловік - голова сім'ї; матріархат - дружина - голова сім'ї; егалітарна сім'я - влада розподіляється порівно між чоловіком та дружиною (найбільш поширена сьогодні).
Типи партнерів у шлюбі	екзогамія - партнер обирається за межами сімейної групи; ендогамія - шлюби укладаються всередині своєї групи.
Вибір місця проживання	патрілокальна – молодята живуть у сім'ї батьків чоловіка; матрілокальна – у сім'ї батьків жінки; неолокальне – молодята живуть окремо; еванклокальні (з сім'єю дядька чи тітки)
Розподіл ролей у сім'ї	традиційні ролі; партнерські ролі; автономні ролі
Кількість дітей	бездітні; малодітні – одnodітні; средньодітні (2 дитини); багатодітні (3 і більше дитини).

Продовження табл. 1

1	2
Структура сім'ї	повна – з неповнолітніми дітьми проживають рідні або нерідні батьки; неповна – це сім'я, де є лише один із батьків з дітьми (частіше - одинокі матері). зведена – сім'я, у якій у чоловіка чи дружини до вступу в шлюб були власні діти (вдова з дитиною, що вийшла заміж за неодруженого, шлюб, в якому обидва партнери були в минулому одружені і мають дітей тощо).
Сімейні функції	<i>репродуктивна</i> - біологічне відтворення й збереження потомства, продовження роду; <i>виховна</i> - духовне відтворення населення. Сім'я формує особистість дитини, робить систематичний виховний вплив на кожного члена сім'ї протягом всього ; життя <i>господарсько-побутова</i> - підтримка фізичного стану сім'ї, догляд за старими; <i>економічно-матеріальна</i> - підтримка одними членами сім'ї інших: неповнолітніх, старих, непрацездатних; <i>організації дозвілля</i> - підтримка сім'ї як цілісної системи; зміст і форми проведення дозвілля залежать від рівня культури, національних традицій, інтересів, віку членів сім'ї, її доходів; <i>соціального контролю</i> - відповідальність членів сім'ї за поведінку її членів у суспільстві, їхню діяльність; основу, що орієнтує, становлять цінності й елементи культури, визнані у всьому суспільстві або в соціальних групах.

У відповіді на друге питання здобувач дає визначення та коротку характеристику сім'ям за їх способами реагування на стресові, конфліктні ситуації й нормативні кризи.

Благополучні сім'ї. Їх проблеми, як правило, викликані внутрішніми протиріччями й конфліктами, які пов'язані з умовами, що змінюються, життєдіяльності в соціумі:

1) з надмірним прагненням захистити один одного, допомогти іншим членам сім'ї («поблажлива, гіперпротекція» і «надмірна опіка»);

2) з неадекватністю співвіднесення власних уявлень про сім'ю й ті соціальні вимоги, які пред'являються до неї на даному етапі соціального розвитку (труднощі сприйняття протиріч сучасного соціуму).

Неблагополучні сім'ї (проблемні, конфліктні, кризові). Психологічні проблеми виникають через незадоволення потреб одного або декількох членів сім'ї під впливом надсильних внутрішньосімейних і загальносоціальних життєвих факторів.

Головною проблемою, як правило, є положення дитини в сім'ї й відношення до нього батьків. У неблагополучних сім'ях у батьків найчастіше проявляються різні психогенні відхилення: проекція на дитину власних небажаних якостей, жорстокість і емоційне відкидання, нерозвиненість

батьківських почуттів тощо. Неблагополучні сім'ї розділяють на конфліктні, кризові й проблемні (В.С. Торохтій):

Конфліктні сім'ї. У взаєминах подружжя й дітей є сфери, у яких інтереси, потреби, наміри й бажання членів сім'ї приходять у зіткнення, породжуючи сильні й тривалі негативні емоційні стани. Шлюб може довгостроково зберігатися завдяки взаємним поступкам і компромісам, а також іншим скріпним його факторам.

Кризові сім'ї. Протистояння інтересів і потреб членів сім'ї носить особливо різкий характер і захоплює важливі сфери життєдіяльності сімейного сполучника. Члени сім'ї займають непримиренні й навіть ворожі позиції по відношенню один до одного, не погоджуючись ні на які поступки або компромісні рішення. Кризові шлюби розпадаються або перебувають на грані розпаду.

Проблемні сім'ї. Для них характерна поява особливо важких ситуацій, здатних привести до розпаду шлюбу. Наприклад, відсутність житла, важка й тривала хвороба одного з членів подружжя, відсутність засобів на утримання сім'ї, суд за карний злочин на тривалий строк і цілий ряд інших надзвичайних життєвих обставин. У сучасній Україні це найпоширеніша категорія сімей, для певної частини яких імовірні перспективи загострення сімейних взаємин або поява важких психічних розладів у членів сім'ї.

Поясніть як, нижчезазначені фактори впливають на розвиток дитини.

Фактори сім'ї та середовища, які впливають на розвиток дитини

- ☐ батьківська компетентність;
- ☐ позитивний досвід дитинства у батьків;
- ☐ високий соціальний статус;
- ☐ здоровий спосіб життя;
- ☐ гарні, теплі стосунки дитини, принаймні з одним із батьків, стійка прив'язаність;
- ☐ розвиваюче середовище;
- ☐ доступ до ресурсів громади;
- ☐ широка мережа соціальних контактів сім'ї;
- ☐ втрати різного рівня (батьки, будинок, знайоме місце проживання, оточення)
- ☐ втрата батьків/позбавлення батьківських прав;
- ☐ досвід насильства/жорстокого поводження як засобу виховання;
- ☐ спостереження воєнних дій, досвід перебування у сховищі;
- ☐ часте вживання алкоголю обома батьками або одним з них;
- ☐ лайки та сварки між батьками;
- ☐ домашнє насильство щодо матері/батька;
- ☐ сексуальні домагання щодо дитини;
- ☐ необхідність заробляти харчі або на харчі для себе та молодших братів/сестер;
- ☐ частий пропуск занять у навчальному закладі без поважних причин;
- ☐ проблемна комунікація з однолітками;
- ☐ проживання з родичами на час, коли батьки/один з них заробляють

гроші за кордоном;

- ☐ категорична відмова дитини відвідувати навчальний заклад;
- ☐ травля, цькування з боку однолітків;
- ☐ відсутність достатнього харчування;
- ☐ ігнорування потреб дитини;
- ☐ прив'язаність
- ☐ воєнні дії
- ☐ стихійні лиха

У відповіді на третє питання здобувач розкриває критерії оцінки ефективності стилів виховання і батьківського ставлення до дитини:

- 1) інтенсивність емоційного контакту батьків і дітей: гіперопіка, опіка, прийняття, неприйняття;
- 2) форми контролю поведінки дитини: дозвільний, ситуативний, обмежувальний;
- 3) суворість санкцій – схильність батьків обрати покарання як прийом виховання;
- 4) послідовність-непослідовність виховного процесу;
- 5) емоційна стійкість-нестійкість взаємодії батьків і дітей;
- 6) тривожність-нетривожність батьків і дітей у процесі виховних взаємодій;
- 7) рівень протекції – скільки сил, часу й уваги приділяють батьки дитині;
- 8) ступінь вимог до дитини – кількість і якість обов'язків;
- 9) повнота задоволення матеріально-побутових і духовних потреб;
- 10) стійкість стилю виховання – різкість зміни прийомів і методів виховання та взаємодії між батьками і дитиною.

Відповідь на четверте питання містить приклади психологічної допомоги неблагополучним сім'ям за такою схемою (Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник. Київ : ДЦССМ, 2003. 132 с.):

Складна (патріархальна) сім'я.

Можливі проблеми патріархальної сім'ї:

- самотійність дорослих дітей,
- адаптація нових членів сім'ї у налагодженому поколіннями життєвому укладі сім'ї,
- формування моделей сімейного життя і виховання дітей в умовах традицій,
- авторитет старшого покоління,
- лідерство у розв'язанні загальносімейних задач,
- можливість появи девіантності типу «виховання невпевненості»,
- спілкування членів сім'ї із власним мікросередовищем.

Методи роботи: переконання, переключення, реконструкція характеру, приклад, інформування.

Напрямки роботи: батьківська просвіта, просвіта про права сім'ї у суспільстві і права дітей у сім'ї, профілактика насильства в сім'ї, формування тендерної рівності, толерантності, культури миру, створення умов для

самореалізації непрацюючих членів сім'ї через залучення їх до громадської діяльності, благодійних акцій, організація дозвілля, спілкування за інтересами.

Форми роботи: клуби, гуртки, сімейні і державні свята, вечори відпочинку, розваги, ігри, сімейні конкурси, курси, тренінги, лекторії, екскурсії, конференції, благодійні акції, громадські приймальні, фасилітаторство, зустрічі з цікавими людьми, пошта «Довіри», круглі столи з питань молодіжної і сімейної політики.

Теми для рефератів:

1. Здоров'я дитини і спосіб життя сім'ї
2. Методики психологічного дослідження сім'ї.
3. Формування здорового способу життя особистості в сім'ї
4. Критерії психічного здоров'я особистості
5. Стратегії сім'ї, які допоможуть їй впоратися зі стресовими ситуаціями та травматичними подіями.

Література:

Основна:

1. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 2 (спеціалізована) / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальнової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 499 с.

2. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

Допоміжна:

1. Зверева І. Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В. О., Петрочко Ж. В. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики: Навч. посіб.: У 2-х част. Київ : Кожній дитині, 2010. Част. І. 224 с.

2. Основи батьківської компетентності: Навч. посіб. / Упор.: Т.Г. Веретенко, І. Д. Зверева, Н. Ю. Шевченко; За заг. ред. І. Д. Зверевої. Київ : Наук. світ, 2016. 156 с.

3. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів / авт. кол.: Герило Г.М., Гніда Т.Б., Корнієнко І.О., Луценко Ю.А. ; заг. ред. Ю.А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128 с.

4. Практики надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах (науково-методичний збірник) / за ред. Комарової Н.М. Держ. ін.-т.сімейної та молодіжної політики, Київський міській центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. К., 2016. 112 с.

5. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник. Київ : ДЦССМ, 2013. 132 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Закон України «Про охорону дитинства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

2. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

3. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

4. Тілесні покарання дітей: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.la-strada.org.ua/ucp_mod_news_list_show_79.html

Тема № 3. Психологічні проблеми сім'ї, яка виховує дитину з психофізичними порушеннями

Семінарське заняття: Психологічні проблеми сім'ї, яка виховує дитину з психофізичними порушеннями

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості знань про психологічні проблеми сім'ї, яка виховує дитину з психофізичними порушеннями; методи психологічної допомоги сім'ям, які виховують дитину з особливими потребами.

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Проблеми і труднощі сім'ї в якій виховують дітей з особливими потребами (інвалідністю)
2. Переживання батьків у ситуації народження дитини з вадами розвитку
3. Психологічна допомога сім'ї з хворою дитиною

Методичні вказівки

Інвалідність, відповідно до Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я (далі – МКФ), – це термін, що об'єднує різні порушення, обмеження активності та можливостей для ефективної участі в житті суспільства.

Таблиця 2

Види інвалідності

Вид інвалідності	Порушення
Фізична інвалідність	<ul style="list-style-type: none"> • порушення опорно-рухового апарату (ампутації, травми хребта, хвороби кісткової системи, аномалії тощо); • захворювання центральної нервової системи; • хвороби м'язової системи; • хвороби суглобів; • хвороби судин; • соматичні захворювання; • захворювання внутрішніх органів; • хвороби крові; тощо
Сенсорна	Порушення одного з органів відчуття:

інвалідність	<ul style="list-style-type: none"> • порушення зору; • порушення слуху; • порушення нюху, смаку; • порушення балансу; • сомато-сенсорні порушення
Інтелектуальна (когнітивна) інвалідність	<p>Розумова відсталість</p> <p>Рівні розумової відсталості:</p> <ul style="list-style-type: none"> • легка розумова відсталість - від 50-55 до 70; • помірна розумова відсталість - від 35-40 до 50-55; • тяжка розумова відсталість - від 20-25 до 35-40; • глибока розумова відсталість - нижче ніж 20-25; • не уточнена розумова відсталість
Ментальна інвалідність	<p>Порушення психіки та поведінки:</p> <ul style="list-style-type: none"> • психічні захворювання; • емоційно-вольові порушення; • епілепсія; • аутизм; • синдром Дауна

Порушення – це проблеми, що виникають у функціях або структурах організму; обмеження активності – це труднощі, яких людина зазнає, виконуючи які-небудь завдання або дії; у той час як обмеження ефективної участі – це проблеми, що відчуються людиною при залученні в життєві ситуації.

Серед проблем і труднощів сімей, які виховують дітей з інвалідністю, можна окреслити такі:

1. *Фінансово-економічні*: низька матеріальна забезпеченість. Більшість таких сімей живуть у бідності. Погіршують ситуацію випадки розлучення батьків у перші роки після народження дитини. Зазвичай, мати не в змозі працювати, тому що дитина потребує постійного догляду. Проблема підсилюється фінансовою недоступністю поліпшення житлових умов, браком коштів для придбання необхідного харчування, медпрепаратів, технічних засобів компенсації порушень, корекції та контролю стану здоров'я, предметів і послуг для задоволення культурних потреб тощо. Надавані пенсії і допомоги не забезпечують можливість підтримки навіть фізичного існування матері і дитини, якщо у сім'ї немає інших членів із достатнім прибутком.

2. *Психологічні*, а саме: постійне психічне та нерве перевантаження, нерозуміння з боку соціального оточення, відчуття покинутості, самотності, упереджене ставлення суспільства до дітей і молоді з інвалідністю та їх сімей; поява у родині дитини з особливими потребами здебільшого має помітні наслідки для психологічного здоров'я сім'ї, часто спостерігається низький потенційний рівень психологічного прийняття в сім'ї такої дитини, емоційне відторгнення дитини, гіперопіка, надмірне акцентування на розладах тощо.

3. *Медичні*, які визначають комплекс проблем, пов'язаних з лікуванням, здійсненням корекції та розвитку компенсаторних функцій, а також

отриманням технічних засобів реабілітації, задоволенням потреб у періодичному контролі стану здоров'я, кваліфікованих консультаціях, оздоровленні, реабілітації.

4. *Недостатній розвиток і недоступність технологій ранньої діагностики, корекції, реабілітації, прогнозування медичних наслідків інвалідності, невисокий рівень забезпечення безкоштовними медичними послугами і ліками, нестача кваліфікованих спеціалістів.* Відсутність в Україні системи раннього втручання ускладнює роботу з родиною, яка виховує дитину з інвалідністю.

5. *Ризик інституалізації.* У разі народження дитини з інвалідністю батьки стикаються з низкою проблем і труднощів, залишаючись при цьому безпорадними. Відсутність системи раннього втручання, реагування на ситуацію в інтересах дитини і сім'ї призводить до негативних наслідків – зокрема, відмови матері від немовляти. Нерідко медичні працівники радять залишити дитину з інвалідністю, «малюючи» батькам жахливі картини майбутнього не лише дитини, а й, насамперед, їх самих. Перебуваючи в стані стресу, відчуваючи страх, безпорадність і безпомічність у цій ситуації, батьки часто приймають рішення залишити дитину, яка буде утримуватися у державних закладах.

Такий вибір не лише негативно впливає на подальший розвиток дитини, а нерідко призводить до руйнації сімейних стосунків. Інституційний догляд за дітьми існував у більшості країн у різні часи, такі інституції створювали, вважаючи, що це найкращий спосіб піклуватися про дітей. Однак численні дослідження свідчать, що форми догляду на основі родини та громади є ефективнішими у задоволенні потреб дитини. Налагодження механізму надання необхідної ранньої допомоги батькам і дитині сприятиме попередженню інституалізації та сприятиме зміцненню родинних стосунків.

6. *Проблема інформаційного забезпечення.* Нестача інформації стосовно особливостей дитини, можливостей корекції та лікування, особливостей виховання, прав на соціальну допомогу, пільги, відповідні заклади освіти, наявних державних і недержавних громадських організацій. Досі трапляються непоодинокі випадки, коли батьки дізнаються про свої права і можливості (навіть право на пенсію) від випадкових людей, не знаючи, куди звернутися по соціальну, правову, психологічну допомогу. З часом зростають потреби в інформації про спеціалізовану (відповідно до виду захворювання) медичну, соціальну, освітню, правову допомогу, встановлення контактів з різноманітними державними і громадськими організаціями.

Брак інформації відчувається батьками з перших тижнів народження дитини. Не існує визначеного порядку інформування батьків дитини, яка народилася з порушеннями або захворюваннями, про їх права і можливості отримання допомоги від держави і громадських організацій ще на етапі встановлення діагнозу.

7. *Неприйняття людей з інвалідністю повноцінними членами суспільства,* упередженість і стереотипність у ставленні до них з боку багатьох людей, а також перенесення стереотипності і на родичів людей з інвалідністю.

Ситуацію ускладнює психологічне та моральне перевантаження батьків, їх виражена тривога і неспокій, викликані інвалідністю дитини, нездатність адекватно протистояти нерозумінню і навіть ворожості з боку оточуючих. Часто у такої сім'ї порушується взаємодія із соціальним оточенням; коло спілкування становлять близькі родичі, спеціалісти.

8. *Недоступність* певних об'єктів, споруд, проблеми транспортного забезпечення та доступу до інформації.

Наводимо приклад найтипівіших для батьків переживань щодо хворої дитини. Наприклад, щодо дитини з розладами спектру аутизму (Душка А.Л. Дитина з розладами аутистичного спектра. Київ : Літера ЛТД, 2019. 32 с.):

- Негативні думки і переживання;
- Порушення соціального функціонування;
- Патологічні виховні стратегії;
- «втеча» батьків у роботу;
- Надмірна самопосвята дитині;
- Сімейні конфлікти – аж до розлучення.

У відповіді на третє питання здобувачі наводять приклади існуючих в Україні практик психологічного супроводу дітей з особливими проблемами. Наприклад, Групи психологічного супроводу «Брати-сестрички» м. Ужгород.

Оскільки сім'я є цілісною системою, то ті ж емоційні та адаптаційні труднощі, що переживають батьки дитини з особливими потребами, гостро відчувають і здорові діти в сім'ї. Власне, вивчення питання впливу народження дитини з інвалідністю на здорових дітей в сім'ї свідчить, що досвід бути братом чи сестрою неповносправної дитини може бути не тільки травмуючим, а й навпаки – сприятливим для особистісної та соціальної зрілості, формування чуйності, емпатійності, терпимості і поваги до інших.

Метою психокорекційної роботи в групі «Брати-сестрички» є подолання дітьми емоційних труднощів, пов'язаних з неповносправністю брата чи сестри, а також створення умов для кращого розуміння його (її) особливостей, ефективної взаємодії.

Робота проводиться у різних вікових групах (6–10, 11–14, 15–18 років) у формі групових занять та індивідуальних консультацій, консультувань батьків з питань стосунків між братами-сестрами.

Далі, здобувачі наводять приклади форм і методів психологічного супроводу сімей, які виховують дітей з особливими проблемами.

Таблиця 3

Форми і методи психологічного супроводу сімей, які виховують дітей з особливими проблемами

Форми	Орієнтовна тематика
Бесіди	Ознайомлення з правами та обов'язками осіб з інвалідністю та членів їх сімей; напрями психолого-
Інтерактивні лекції	

Інформаційні заняття	педагогічної реабілітації, фізичної та фізкультурно-спортивної реабілітації, професійної реабілітації, соціальної та побутової реабілітації; валеологічні знання; можливості та особливості навчання у ЗВО; можливості для працевлаштування; підбір реабілітаційного обладнання тощо
Індивідуальні консультації	Прийняття статусу, адаптація до життя з інвалідністю (зокрема для тих, хто має набуту інвалідність); подолання самотигматизації; збереження якості життя, здоров'я та працездатності; конструктивне подолання проблем тощо
Терапевтичні групи	
Мотиваційне консультування	
Сімейні консультації	Виховання та розвиток дитини з інвалідністю; розвиток батьківського потенціалу, формування педагогічних та батьківських компетенцій; підвищення реабілітаційної культури батьків; вирішення конкретної проблеми, пошук шляхів її розв'язання, вироблення плану спільних дій та взаємопідтримки; організація та ефективне використання вільного часу; активний відпочинок та сімейне дозвілля тощо
Просвітницькі заняття для батьків осіб з інвалідністю	
Клуби сімейного спілкування	
Тренінгові заняття	Мовленнєвий розвиток; формування побутових навичок, навчання самообслуговування; забезпечення мобільності й соціально-середовищної орієнтації; формування мотивації до лікування та реабілітації, активної участі у житті суспільства; попередження та подолання самотигматизації; захист своїх прав; прийняття усвідомлених та відповідальних рішень; запобігання насильству в сім'ї та його подолання; конструктивне спілкування і вирішення конфліктів; роз'яснення норм поведінки у складних ситуаціях тощо
Творчі майстер-класи	Малювання, ліплення, оригамі тощо
Групові соціокультурні заходи	Екскурсії, відвідування театрів, музеїв, кінотеатрів, місць культурного відпочинку; організація виставок творчих робіт дітей та молоді з інвалідністю; кіноклуби
Конкурси, пізнавальні квести	Правова вікторина «Мої права в моєму місті», «У пошуках громадянського суспільства»; квест «Місто успіху»; конкурс «Талановита молодь»; конкурс творчих робіт; спортивні конкурси тощо
Фестивалі	Фестиваль творчості дітей та молоді з функціональними обмеженнями «Повірімо у себе»
Ярмарок вакансій	«Моя професія», «Освіта. Кар'єра. Успіх» тощо

Теми для рефератів

1. Ресурси сім'ї для опанування стресом
2. Особливості виховання дитини з розладом спектру аутизму
3. Характеристика дітей з гіперактивним розладом і дефіцитом уваги та особливості їх виховання

Література:

Основна:

1. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 2 (спеціалізована) / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальнової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 499 с.

Допоміжна:

1. Основи батьківської компетентності: Навч. посіб. / Упор.: Т.Г. Веретенко, І. Д. Зверева, Н. Ю, Шевченко; За заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ : Наук. світ, 2016. 156 с.
2. Практики надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах (науково-методичний збірник) / за ред. Комарової Н.М. Держ. ін.-т.сімейної та молодіжної політики, Київський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. К., 2016. 112 с.
2. Романчук О. Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві. Львів : Літопис, 2018. 334 с.
3. Романчук О. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей. Практичне керівництво. Львів : Навчально-реабілітаційний центр «Джерело», 2018. 324 с.
4. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.
5. Титаренко Т. Дитина з особливими потребами та її життєвий світ: напрямки психологічного консультування // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник / Ред. кол. Н. Софій (голова), І.Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор), та ін. Київ: Контекст, 2010. 336 С.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Закон України «Про охорону дитинства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
2. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
3. Постанова Кабінету міністрів України від від 1 червня 2020 р. № 587 «Про організацію надання соціальних послуг». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#n10>
5. Сухина Є. Робота з сім'ями, що потрапили в складні життєві обставини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iqholding.com.ua/articles/roboata-z-sim%E2%80%99yami-shcho-potrapili-v-skladni-zhitt%D1%94vi-obstavini>

Тема № 4: Психологічний супровід дітей, сім'ї яких опинились у складних життєвих обставинах

Семінарське заняття: Психологічний супровід дітей, сімей які опинились у складних життєвих обставинах

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості знань про сімейний стрес, його наслідки та фактори стійкості сім'ї до стресу. Сформувані вміння визначати потреби дитини та ступінь їх задоволення. Розвивати вміння визначати, робити аналіз проблем (труднощей) сім'ї та надавати психологічну допомогу сім'ям СЖО.

Кількість годин – 4 годин

Навчальні питання:

Частина 1

1. Порівняльна характеристика сімейного стресу, сімейних труднощів та сімейної кризи.
2. Захисна та опановуюча поведінка в сім'ї
3. Психологічна характеристика сімей, які опинились у складних життєвих обставинах.

Частина 2

1. Девіантне батьківство: види, причини, профілактика.
2. Модель зміни поведінки членів сім'ї, яка опинилась у СЖО
3. Психологічна допомога сім'ям, в яких є особи, залежні від психоактивних речовин

Методичні вказівки:

Частина 1

У відповіді на перше питання здобувач дає визначення поняттям «нормативний» і «екстремальний» стрес в динаміці життєвого циклу сім'ї.

Сімейний стрес – це переживання загальної напруги і негативних почуттів різними членами родини у відповідь на вимоги соціального середовища (ситуації), що перевищують можливості членів родини і створюють загрозу втрати сімейних цінностей.

Далі здобувач заповнює таблицю 4

Таблиця 4

Відмінності нормативного та екстремального стресів сім'ї

<i>Параметри</i>	<i>Нормативний стрес</i>	<i>Екстремальний стрес</i>

Наприклад, запропонувати здобувачам 10 параметрів визначення (діагностування, опису) стресу: час для підготовки, передбачення, попередній досвід, помічники, відчуття контролю, безпорадність втрата, ступінь небезпеки, емоційні зміни, проблеми зі здоров'ям.

Наприклад:

Відмінності нормативного та екстремального стресів сім'ї

<i>Параметри</i>	<i>Нормативний стрес</i>	<i>Екстремальний стрес</i>
Час для підготовки	Деяке	Мало – немає
Передбачення	Велике	Немає
Попередній досвід	Деякий	Немає
Помічники	Багато	Мало – немає
Відчуття контролю	Середнє – високе	Низьке – немає
Безпорадність	Немає – невелика	Середня – висока
Втрата	Деяка	Велика
Ступінь небезпеки	Немає	Високий
Емоційні зміни	Деякі	Багато
Проблеми зі здоров'ям	Деякі	Багато

Порівняти між собою параметри нормативного та екстремального стресу, вказати на схожість і відмінності прояву.

У відповіді на друге питання здобувачі дають визначення та характеристики способів функціонального (продуктивного) копіngu в сім'ї, а саме: пошук інформації, розуміння стресової ситуації; пошук підтримки; гнучкість сімейних ролей; оптимізм, віра у кращі часи; налагодження комунікації; включення усіх членів родини у вирішення проблеми. Навести приклади їх застосування членами родини в процесі опанування труднощами.

Таблиця 5

Опановуюча поведінка у сім'ях з нормальним і порушеним функціонуванням

<i>Параметри</i>	<i>Функціональна сім'я</i>	<i>Дисфункціональна сім'я</i>
Ідентифікація стресу	Чітка, прийняття	Заперечення
Локус проблеми	Це загальна справа	Це справа однієї людини
Підхід до проблеми	Рішення	Звинувачення інших
Терпимість один одного	Висока	Низька
Участь і турбота	Пряма, явна	Практично відсутня
Спілкування	Відкритість	Закритість, зануреність у власний внутрішній світ
Згуртованість	Висока	Низька
Сімейні ролі	Гнучкі	Жорсткі
Використання ресурсів	Повне	Неповне
Насилля	Немає	Є
Вживання алкоголю, наркотиків	Інколи	Часто
Наявність лідера	Один лідер або рівність	Відсутність лідера, «параліч рішень»

Способи (стратегії і стилі) функціонального, або продуктивного, копіnga сім'ї в стресовій ситуації зазвичай включають: пошук інформації; пошук соціальної підтримки від близького оточення і професіоналів; гнучкість сімейних ролей; оптимізм, віру в краще; покращене спілкування сім'ї,

налагоджену комунікацію; участь всіх членів сім'ї в вирішенні проблеми, труднощі і ін.

Далі здобувачі дають порівняльну характеристику копінг-поведінки функціональної та дисфункціональної сімей (див. табл. 5).

Відповідь на третє питання починається з аналізу понять для визначення сімей, які потребують соціальної та психологічної підтримки, в науково-методичній літературі.

Функціонально-неспроможна сім'я (дисфункціональна) – сім'я, з певних об'єктивних та суб'єктивних причин не може повноцінно виконувати свої функції: матеріально-економічну, житлово-побутову, репродуктивну, комунікативну, виховну, що не дозволяє забезпечити найважливіші життєві потреби дитини (дітей), створити належні умови для забезпечення її життєдіяльності та розвитку.

До функціонально-неспроможних сімей відносяться сім'ї, які не мають можливості забезпечити дитину необхідним економічним, психологічним, соціальним рівнем задоволення її життєвих потреб. Поряд з тим, ці фактори не обов'язково сприяють негативному впливу батьків і сімейного життя на розвиток і формування особистості дитини. Сім'я, яка не може задовольнити одну або кілька життєво необхідних потреб дитини, може їх компенсувати або ж знівелювати їх негативний вплив за рахунок активізації наявних ресурсів сім'ї або залучення зовнішніх чинників, одним із яких може стати соціальна підтримка такої сім'ї.

Сім'я в кризовій ситуації (кризова сім'я) – це категорія сімей, в яких під впливом внутрішніх або зовнішніх факторів склалися несприятливі економічні, соціальні, психологічні обставини, або існує соціальна ізоляція, що тимчасово заважають батькам виконувати обов'язки щодо виховання своїх дітей або належним чином турбуватися про них.

Ще один термін, який визначає сім'ї з порушеною виховною функцією – *неблагополучна сім'я*, і який можна розглядати як прояв функціональної неспроможності сім'ї виконувати по відношенню до дитини виховну та комунікативну функції. Неблагополучна сім'я в психолого-педагогічній літературі розглядається, насамперед, з погляду можливого впливу свого морального потенціалу на розвиток і формування особистості дитини. Така сім'я найчастіше є причиною появи соціально занедбаних дітей і підлітків з девіантною поведінкою. І хоча в таких сім'ях також виростають достатньо соціалізовані діти, але це скоріше виняток, ніж загальноприйнята норма.

Неблагополучну сім'ю не можна ототожнювати з *сім'єю асоціальною*. Поняття «неблагополуччя» розглядається саме з погляду завдань виховання дитини. Якщо в асоціальній сім'ї існує алкоголізм, наркоманія, злочинність тощо і вона завжди є неблагополучною для дитини, то соціалізована сім'я може бути як благополучною, так і неблагополучною з точки зору соціальних і біологічних інтересів дитини. Тобто, з погляду виконання інших соціальних функцій, окрім виховної стосовно дитини, інколи родина може бути достатньо соціалізованою (хоча це й нечасте явище, — скоріше, там, де є неблагополуччя стосовно виховання дитини, порушені й інші сімейні функції). Але ця зовні

благополучна, за формальними ознаками достатньо соціалізована сім'я може бути для дитини неблагополучною, якщо стає причиною психічного напруження, навіть захворювання. Протест дитини може втілитися у ненормативну поведінку (бродяжництво, виникнення різних видів залежностей, протиправні вчинки).

Сім'я неблагополучна – це така сім'я, яка в силу об'єктивних або суб'єктивних причин втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній складаються несприятливі умови для виховання дитини.

Причини сімейного неблагополуччя можуть бути різні: алкоголізм, наркоманія членів сім'ї, аморальний спосіб життя батьків; конфлікти між батьками, батьками і дітьми; відсутність одного із батьків (неповна сім'я); серйозні помилки та прорахунки у вихованні, які допускаються батьками через низьку педагогічну культури та неосвіченість (сім'ї де взаємостосунки з дітьми носять формальний характер; де відсутня єдність вимог до дитини, має місце бездоглядність, надмірна батьківська любов, надмірна суворість у вихованні, застосування фізичних покарань). Визначення неблагополуччя сім'ї дається через оцінку вихованого впливу сімейного оточення на дитину, рівня виконання батьками своїх батьківських обов'язків. Саме роботу з неблагополучними сім'ями можна розглядати як профілактику соціального сирітства, виходу дитини із біологічної сім'ї.

У практиці соціальної роботи використовується ще термін «*сім'я соціального ризику*», що визначає потребу у соціальній підтримці сім'ї через невиконання основних соціальних функцій. Сім'я соціального ризику (сім'я «групи ризику») – соціально незахищена сім'я, яка потребує соціальної допомоги і підтримки.

Такі сім'ї самостійно справляються зі своїми соціальними функціями, проте в них наявні фактори ризику, що при певних змінах ситуації провокують виникнення кризових станів, з якими родина самостійно не зможе впоратися, що і призведе її до розряду неблагополучних. До них можна віднести:

- сім'ї, в яких виховується нерідна дитина (сім'ї опікунів, усиновителів, в яких дітей виховують нерідні батьки (вітчим або мачуха), прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу);
- малозабезпечені сім'ї;
- багатодітні сім'ї;
- сім'ї, які виховують дітей з особливими потребами;
- неповні сім'ї;
- молоді сім'ї тощо.

Сім'я, яка опинилась у складних життєвих обставинах – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення таких умов, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно.

До сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, належать сім'ї (особи), які не можуть самостійно подолати або мінімізувати негативний вплив, зокрема, таких обставин:

- 1) жорстоке поводження з дитиною в сім'ї;

- 2) відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї;
- 3) відсутність житла, призначеного та придатного для проживання;
- 4) відбування покарання у виді обмеження волі, взяття під варту одного з членів сім'ї (особи), насильство в сім'ї (у тому числі щодо дитини);
- 5) тривала хвороба, встановлена інвалідність (у тому числі дітей), вроджені вади фізичного та психічного розвитку, малозабезпеченість, безробіття одного з членів сім'ї, що негативно впливає на виконання батьківських обов'язків, призводить до неналежного утримання дитини та догляду за нею;
- 6) спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї частково або повністю не має здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті;
- 7) ухиляння батьків від виконання обов'язків з виховання дитини;
- 8) відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав;
- 9) стихійне лихо;
- 10) дискримінація осіб та/або груп осіб.

Формат соціально-психологічної роботи із вразливими сім'ями з дітьми має бути спрямований на забезпечення їх потреб, профілактику сімейного неблагополуччя, а не на боротьбу з наслідками поширення тих чи інших негативних чинників.

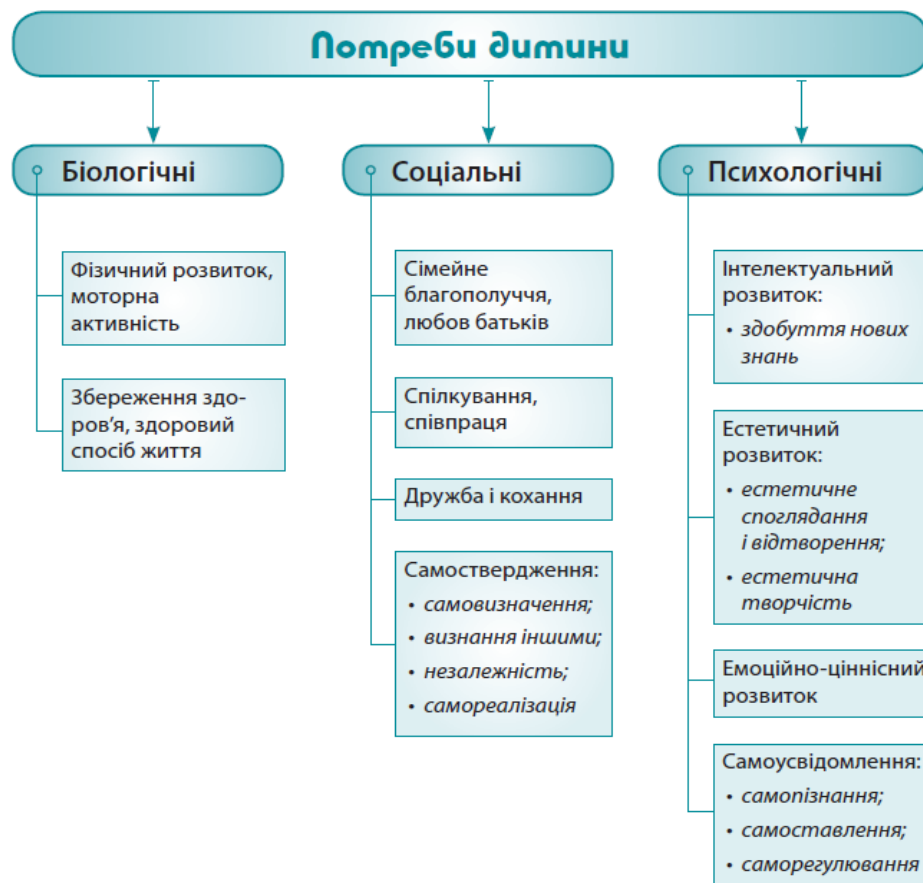

Рис. 1. Класифікація потреб дитини

(джерело: Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.)

Етапи психологічного супроводу сім'ї, яка опинилась у СЖО є:

1. Виявлення сімей СЖО: шкільними психологами, класними керівниками, вчителями, поліцією, сусідами, родичами тощо. Інформування про них відповідні органи.

2. Знайомство з сім'єю, збір інформації про неї, визначення її проблем, формування позитивної мотивації до участі в роботі з психологом.

3. Подолання опору окремих членів сім'ї роботі через опосередкований вплив інших членів сім'ї, роз'яснення необхідності роботи, звернення до позитивного в сімейних стосунках, інформування про наслідки бездіяльності, показ перспектив роботи.

4. Подолання наслідків неблагополуччя, стабілізація і корекція стосунків, укріплення зв'язків із мікросередовищем, усунення причин неблагополуччя.

5. Сімейна просвіта

6. Психологічне консультування сім'ї.

5. Створення умов для вирішення проблем сім'ї.

6. Профілактика рецидивів неблагополуччя, СЖО, спрямування сім'ї на самовизначення і самостійне розв'язання проблем. Перевірка результатів роботи через опосередкований чи безпосередній нагляд.

7. Вихід із сім'ї зі СЖО. Аналіз результатів. Розробка рекомендацій щодо подальшого самостійного життя сім'ї.

Частина 2

Відповідь на перше питання містить визначення поняття девіантне батьківство і характеристики основних заходів його попередження та корекції.

Девіантне батьківство – це біосоціальне явище, що характеризується небажанням або нездатністю (фізичною, психічною, психологічною, педагогічною, економічною) індивіда виконувати по відношенню до рідних, прийомних або усиновлених дітей батьківські функції відповідно до соціокультурних і правових норм суспільства.

До девіантного батьківства належать випадки, за яких:

- у матері відсутня інтерес до дитини (відкидання);
- відзначається суперечливий чи непослідовний підхід до виховання;
- спостерігається гіперопіка або гіпоопіка;
- система вимог та контролю не відповідає віку дитини та її індивідуально-типологічним особливостям;
- існує ненадійний тип прихильності;
- відбувається інфантилізація дитини батьками.

Дії батьків і стиль виховання характеризуються безвідповідальністю, байдужістю, ігноруванням потреб дитини, відмовою від виконання своїх батьківських обов'язків. Часто в таких сім'ях діти є свідками насильства, вживання алкоголю та наркотиків, нерідко самі стають жертвами насильства. Якщо порушення норм і правил виховання дитини досягає такого масштабу, що виникає ризик для психічного чи фізичного здоров'я дитини, то дії батьків виходять за межі девіації, досягаючи рівня делінквентності.

Формування батьківства – це тривалий процес узгодження уявлень чоловіка і жінки щодо ролі батьків, їх функцій, розподілу відповідальності,

обов'язків. Розвинена форма батьківства характеризується певною стабільністю, реалізується в узгодженості уявлень подружжя про батьківство.

Структура батьківства складна і включає: ціннісні орієнтації подружжя (сімейні цінності); батьківські установки і очікування; батьківське ставлення; батьківські почуття; батьківські позиції; батьківську відповідальність; стиль сімейного виховання. Кожен компонент містить емоційні, когнітивні і поведінкові складові.

Дослідники під психологічним супроводом розуміють систему організаційних, діагностичних, навчальних і розвиваючих заходів для батьків.

Існують різні моделі допомоги сім'ї, які може використовувати психолог в роботі з сім'єю.

1. Педагогічна модель базується на гіпотезі нестачі педагогічної компетентності батьків. Суб'єкт скарги в такому випадку зазвичай дитина. Психолог разом з батьками аналізує ситуацію, намічає програму заходів. Психолог орієнтується не стільки на індивідуальні можливості батьків дитини, скільки на універсальні з точки зору педагогіки і психології способи виховання.

Дана модель виходить з припущення про дефіцит у батьків знань і умінь з виховання дітей. Ця модель носить профілактичний характер. Особливо її потребують так звані проблемні, дисфункціональні сім'ї. Вона спрямована на підвищення психолого-педагогічної культури батьків, розширення і відновлення виховного потенціалу сім'ї, активне включення батьків у процес соціального виховання дітей. У цих цілях використовуються різні форми роботи: надання теоретичних знань, їх закріплення в досвіді сімейного виховання, дискусії та практикуми, звернені до реальних труднощів сімейного виховання.

2. Соціальна модель використовується в тих випадках, коли сімейні труднощі є результатом несприятливих зовнішніх обставин. У цих випадках крім аналізу життєвої ситуації і рекомендацій потрібне втручання зовнішніх сил.

3. Психологічна (психотерапевтична) модель використовується тоді, коли причини труднощів дитини лежать у сфері спілкування, особистісних особливостях членів сім'ї. Вона передбачає аналіз сімейної ситуації, психодіагностику особистості, діагностику сім'ї. Практична допомога полягає у подоланні бар'єрів спілкування і причин його порушень.

4. Діагностична модель ґрунтується на припущенні дефіциту у батьків спеціальних знань про дитину або свою сім'ю. Об'єкт діагностики - сім'я, а також діти і підлітки з порушеннями і відхиленнями в поведінці.

5. Медична модель передбачає, що в основі сімейних труднощів лежать хвороби. Завдання психотерапії – діагноз, лікування хворих і адаптація здорових членів сім'ї до хворих.

Р. В. Овчарова у психологічний супровід включає:

- супровід природного розвитку батьківства;
- підтримку батьків у важких, кризових і екстремальних ситуаціях;
- психологічне орієнтування процесу сімейного виховання.

Психолог може використовувати різні моделі допомоги сім'ї залежно від

характеру причин, що викликають проблему дитячо-батьківських і подружніх відносин.

У відповіді на друге питання здобувачі наводять приклади етапів зміни поведінки членів сім'ї, яка опинилась у СЖО. Наприклад,

1. Усвідомлення проблеми – вагомий крок, оскільки поки члени родини не усвідомлять, що їх життя не є нормальним, що воно призводить до руйнації здоров'я, особистості – зміни не можливі.

2. Набуття знань – допомагає в процесі мотивування до змін.

3. Вироблення ставлення – це формування позитивного ставлення до змін.

4. Розвиток самодієвості – віра людини у здатність змінити власну поведінку. Добре допомагає знайомство з людьми, які пережили схожі обставини і вирішили свої проблеми.

5. Набуття вмінь – формування комплексу пізнавальних, соціальних, комунікативних, поведінкових вмінь.

6. Формування поведінки.

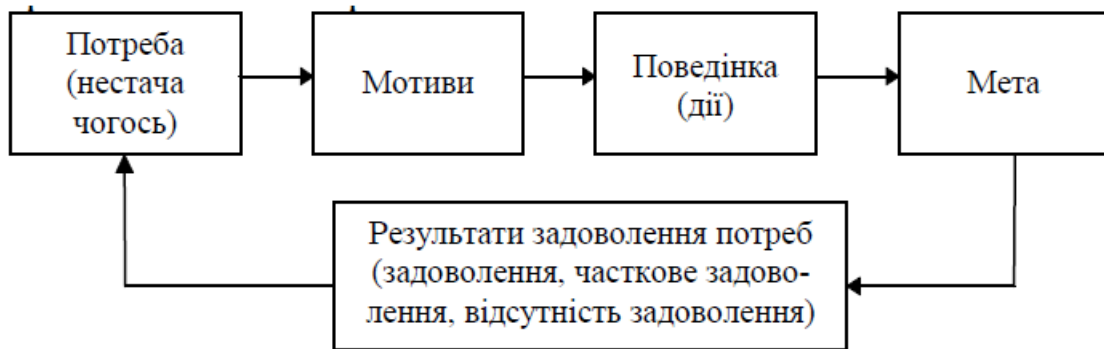

Рис. 2. Модель мотивації людини до змін через потреби

Користуючись моделлю мотивації людини до змін (див. рис.2) поясніть як можна мотивувати сім'ю, яка перебуває у СЖО до зміни способу життя їх родини.

Наведіть інші приклади і психологічні механізми мотивації до змін.

У відповіді на третє питання користуємося посібником Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. 2 / А.В. Аносова, О.В.Безпалько, Т. П. Цюман та ін. / За заг. ред.: Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 352 с.

Наводимо приклад експрес-методу для діагностики стадії залежності від психоактивних речовин (далі – ПАР) – це метод CAGE (в англійській мові кожна літера відповідає ключовому слову одного із запитань), так званий опитувальник, що дає змогу дізнатися, чи вживання ПАР є проблемою, яка потребує втручання. Наводимо запитання опитувальника:

1. Ви намагалися зменшити вживання алкоголю чи наркотиків?

2. Вас приводили у гнівний стан коментарі й оцінки оточуючих з приводу вживання вами алкоголю чи наркотиків?

3. Ви відчували коли-небудь почуття провини за вживання алкоголю чи наркотиків?

4. Ви починали колись свій день із вживання алкоголю чи наркотиків?

Відповідь людини «так» на два запитання і більше свідчить про серйозні проблеми із вживанням ПАР. Навіть одна позитивна відповідь розглядається як привід для занепокоєння і проведення більш детальної оцінки проблеми.

Діти у сім'ях, де хтось вживає ПАР, беззаперечно, потребують особливої уваги та турботи щодо забезпечення їх прав і потреб. Крім того, вони перебувають у зоні ризику також стати споживачами таких речовин. Серед ряду інших проблем, пов'язаних зі здоров'ям і фізичною безпекою, у родині, в якій батьки зловживають ПАР, діти засвоюють дезадаптивні форми поведінки та певні рольові позиції. У разі закріплення цих ролей їх поведінка стає негнучкою, вони відчують труднощі адаптації до життєвих ситуацій. Тому психологу важливо при перших контактах з такими дітьми допомогти їм відчувати безпеку, небайдужість, турботу, без оцінного прийняття їх та їхнього життя таким, як воно є.

Плануючи перелік послуг конкретній родині з дітьми, в якій є особа (особи), залежна (і) від вживання ПАР, також слід врахувати зазначені нижче дитячі потреби більш загального характеру:

- таких дітей слід ненав'язливо оточити турботою та увагою, зважаючи на їх психологічну вразливість;
- уникати необережних зауважень, нетактовностей, виразів жалю;
- подбати, щоб вони мали справи за своїми уподобаннями (заняття в гуртках, секціях);
- допомогти посісти належне місце в колективі класу (дати цікаве, відповідальне доручення, допомогти потоваришувати з однокласниками);
- сприяти організації змістовного дозвілля у період свят і канікул;
- стежити за успішністю у навчанні;
- звертати увагу на якість харчування, наявність сезонного одягу тощо.

Методи роботи з сім'ями в яких зловживають ПАР:

Інформування про негативний вплив ПАР на здоров'я людини; про суб'єктів, які надають соціальні послуги, та направи до них.

Мотивація до самопомогі. Формування у членів сім'ї (особи), які вживають ПАР, мотивації до самостійної зміни поведінки. Людина, яка усвідомлює наявність проблеми із вживанням ПАР, може бути спрямована на самостійне вивчення причин і наслідків, способів припинення або зниження вживання ПАР, планування свого майбутнього тощо.

Відвідування груп взаємодтримки (АА – «анонімні алкоголіки» та АН– «анонімні наркомани»). Сприяння залученню членів сім'ї (особи) до програм медико-соціальної реабілітації та до роботи у групах взаємодтримки, оскільки вони мають потужний ефект завдяки наданню ресурсу залежній особі тривалий час, особливо у «зламні» моменти. Навіть якщо призначено курс лікування, надавачу послуги варто наполягти на відвіданні такої групи.

Мотивування до лікування залежності та реабілітації. Може бути реалізовано через надання особі відповідної інформації (усно, буклетів, брошур), перенаправлення її до відповідних організацій, які надають такі послуги.

Індивідуальне або групове консультування психолога, психотерапевта.
 Направлення особи, яка вживає ПАР, та членів сім'ї на консультацію до фахівця, який працює з означеними проблемами, може допомогти у підвищенні рівня поінформованості про наслідки вживання ПАР, про заходи, які вони можуть вжити самостійно для зниження залежності; в усвідомленні того, як впливає залежність на поведінку, на здоров'я близьких та взаємини з ними; у набутті доброго психоемоційного стану, розвитку навичок здорового способу життя, формуванні готовності та навичок користуватися медичними послугами; у знаходженні можливостей для конструктивного спілкування, самостійного зняття стресових станів тощо.

Теми для рефератів

1. Особливості роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах.

2. Причини перебування сім'ї в складних життєвих обставинах.

3. Особливості проведення та організаційні сімейного консультування.

4. Девіантне батьківство: причини, ознаки, профілактика і корекція.

Література:

Основна:

1. Домашнє насильство: психологічні передумови, допомога, протидія: колективна монографія / Авт. кол. Бандурка І. О. , Федоренко О. І. , Мілорадова Н.Е, Джагупов Г.В. ., Харченко С.В, Доценко В.В., Макарова О.П., Бойко С.М., Медведєва О.В., Червоний П.Д. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2023. 486 с.

2. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін.; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 515 с.

3. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 2 (спеціалізована) / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 499 с.

4. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

Допоміжна:

1. Зверєва І. Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В. О., Петрочко Ж. В. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики: Навч. посіб.: У 2-х част. Київ : Кожній дитині, 2010. Част. І. 224 с.

2. Основи батьківської компетентності: Навч. посіб. / Упор.: Т.Г. Веретенко, І. Д. Зверєва, Н. Ю, Шевченко; За заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ : Наук. світ, 2016. 156 с.

3. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які

постраждали внаслідок військових конфліктів / авт. кол.: Герило Г.М., Гніда Т.Б., Корнієнко І.О., Луценко Ю.А. ; заг. ред. Ю.А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128 с.

4. Практики надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах (науково-методичний збірник) / за ред. Комарової Н.М. Держ. ін.-т.сімейної та молодіжної політики, Київський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. К., 2016. 112 с.

5. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петренко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Закон України «Про охорону дитинства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

2. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

3. Постанова Кабінету міністрів України від від 1 червня 2020 р. № 587 «Про організацію надання соціальних послуг». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#n10>

4. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

5. Сухина Є. Робота з сім'ями, що потрапили в складні життєві обставини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iqholding.com.ua/articles/robo-ta-z-sim% E2% 80% 99yami-shcho-potrapili-v-skladni-zhitt%D1% 94vi-obstavini>

Тема № 5. Запобігання насильству в сім'ї та жорстокому поведженню з дітьми

Семінарське заняття: Запобігання насильству в сім'ї та жорстокому поведженню з дітьми

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості знань про поняття та види домашнього насильства та особливості психологічної допомоги постраждалим від домашнього насильства.

Кількість годин – 6 годин

Навчальні питання:

Частина 1

1. Типи жорстокого поведження з дітьми
2. Наслідки домашнього насильства та жорстокого поведження з дитиною
3. Ознаки дітей, які потерпають від насильства. Алгоритм ведення діалогу з дитиною, яка постраждала від насильства

Частина 2

1. Трикутник Карпмана. Цикл насильства.
2. Особливості спілкування з постраждалою особою
3. Особливості спілкування з кривдником.

Частина 3

1. Шляхи удосконалення системи попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми
2. Методи і форми профілактики домашнього насильства

Методичні вказівки

Частина 1

Питання 1. Насильство в сім'ї – це соціальне явище, що виявляється в формах фізичного, емоційно-психологічного, сексуального, економічного примусу, залежності і придушення. Це – система поведінки одного члена сім'ї для встановлення і збереження влади і контролю над іншою людиною.

Далі здобувачі дають загальну характеристику типам жорстокого поводження з дитиною:

1. *Нехтування* – це хронічна нездатність батьків чи осіб, що здійснюють догляд, забезпечити основні потреби дитини, що не досягла 18 років, в їжі, житлі, медичному догляді, освіті, захисті і догляданні. Інший приклад нехтування: батьки залишають дітей без догляду. Психологічне нехтування – це послідовна нездатність батьків чи осіб, що здійснюють догляд, забезпечити дитині необхідну підтримку, увагу, прив'язаність, любов.

2. *Психологічне жорстоке поводження* – хронічні прояви поведінки, такі як погрози, приниження, образи, знущання і висміювання дитини. Все це може призвести до втрати дитиною впевненості в собі і самоповаги. Дитина стає нервовою і замкнутою. Вона перестає довіряти дорослим людям.

3. *Фізичне жорстоке поводження* визначається як будь-яке невинуватого спричинення пошкодження дитині у віці до 18 років батьками чи особами, що здійснюють догляд чи опіку. Це може відбуватися у формі побоїв, струсів, стискання, припікання чи [укусів, Також сюди відносяться ситуації, коли дитині дають отрути, неадекватні ліки чи алкоголь, або відбувається зумисне задушення чи втеплення дитини.

4. *Сексуальне насилля над дітьми* - це використання дитини чи підлітка іншою особою для отримання сексуального задоволення. Дорослі будують свої стосунки з дитиною, пробуджуючи і спираючись на її сексуальні потреби.

Виокремлюють методи, якими добиваються слухняності: психологічні пастки, обман, дволикість, ухиляння, відмовки, маніпуляції, залякування, неприйняття любові дитини, ізоляція, недовіра, приниження, презирливі насмішки, любов дитини – обов'язок перед батьками тощо.

5. *Економічне насильство (нехтування потребами дитини)* означає систематичну неспроможність чи небажання задовольняти основні фізичні потреби дитини, позбавлення дитини житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які вона має передбачене законом право, що може призвести до її смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я чи розвитку.

Жорстоке поводження з дитиною – це будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або

одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини.

Питання 2. Будь-який вид жорстокого поводження з дітьми призводить до різних наслідків, але поєднує їх одне – шкода фізичному та психічному здоров'ю дитини чи створення небезпечної ситуації для її розвитку та життя.

Працівнику поліції варто не лише розрізнати види насильства над дитиною, а й розуміти його наслідки для дитини та родини загалом.

Короткочасними наслідками акту насильства (здебільшого, одноразового) стають негативні переживання: відчуття приниження, образи, провини, страху, залежності та безправ'я, стан тривоги, невпевненість у собі.

Насильство, що повторюється, призводить до значних психологічних страждань, стресу, зниженого настрою, постійного відчуття страху, а іноді й до серйозніших наслідків, таких як спроби суїциду. Результатом насильства також може стати загострення хронічних захворювань і поява нових. Хронічна депресія, саморуйнівні вчинки, складності життя у сім'ї – усе це виявляється як довготривалі наслідки тієї або іншої форми насильства.

Найбільш типовими для дитини наслідками перебування в ситуації насильства стають такі поведінкові прояви (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): бійки, конфлікти з оточуючими, низька шкільна успішність, надмірна відлюдність. До емоційних проблем таких дітей можна віднести підвищену агресивність, переважно знижений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їх надмірну силу, неадекватність емоцій ситуації (дикий регіт, люті або ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники).

Частими наслідками насильства в сім'ї стають психоневрологічні розлади в дітей: безсоння, енурези та енкопрези (нетримання калу), а також психосоматичні розлади як відповідь на стрес (серцево-судинні хвороби, порушення травлення, астма, алергії та захворювання шкіри).

Діти, які постраждали від сексуального насильства, відчувають безпорадність, власну провину, зневіру у своїх силах і переважно погано ставляться до себе. Більшість із дівчат очікують, що тепер до них ставитимуться зневажливо, і поведуться відповідно.

Дитина, яка постраждала від сексуального насильства, може тривалий час перебувати в стані пост-травматичного стресу і виявляти такі типи реакції:

1) *експресивний*: дитина виявляє сильні емоції, може плакати, кричати, ридати або сміятися, тремтіти, розгойдуватися, але головне – вона не може контролювати свої емоції;

2) *контролюючий*: дитина намагається стримувати себе, і зовні її поведінка не відрізняється від звичайної, або вона навіть виглядає спокійнішою, ніж завжди;

3) *шоковий*: дитина здається приголомшеною, пригніченою, важко зрозуміти, що з нею сталося.

Серед *віддалених наслідків насильства* стосовно дітей виділяють порушення фізичного і психічного розвитку дитини, різні соматичні захворювання, психічні розлади, особистісні та емоційні негаразди, девіантну поведінку; соціальні

наслідки (особисті: труднощі у встановленні контактів, соціальна занедбаність, криміналізація поведінки, алкоголізація та наркотизація; суспільні: деформація загальнолюдських цінностей, реплікація насильницької поведінки).

Дуже важливо розрізняти наслідки насильства та жорстокого поводження, зазнаного дитиною, зважаючи на її вікові особливості. У різні періоди життя реакція на таку психологічну травму може виявлятися по-різному.

Питання 3. Здобувачі дають визначення основним ознакам фізичного, сексуального, психологічного та економічного (занедбання дітей) видів насильства. Наприклад, ознаками фізичного насильства є: вивихи, переломи кісток; гематоми, подряпини, садна; синці на тих частинах тіла, де вони не можуть з'являтися через власну необережну поведінку дитини (на щоках, вустах, під очима); сліди укусів людиною; незвичні опіки (цигаркою, розжареним предметом) тощо.

Ознаки психологічного насильства: замкненість, невизначені страхи, тривожність, демонстрація страху перед появою батьків або необхідністю іти додому; агресивність, приступи люті; уникнення однолітків, бажання спілкуватися та гратися із значно молодшими дітьми; уповільнене мовлення, нездатність вчитися, брак знань; схильність до мандрів; депресивні розлади; вживання алкоголю, наркотиків; насильство стосовно слабших, тварин; спроби самогубства або самопошкодження.

Типовий алгоритм ведення діалогу з дитиною, яка постраждала від насильства (Соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією В.Г. Городененка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. - 560 с.):

1. Встановити довірливі стосунки між дитиною і дорослим - «Я тобі вірю».
2. Проявити співчуття – «Мені шкода, що це сталося».
3. Зменшити відчуття провини – «Ти не винен(-на) в тому, що сталося».
4. Підтримати і схвалити поведінку дитини: «Добре, що ти розповів(-ла)».
5. Знайти резерви підтримки і допомоги – «Подумай, кому ще ти можеш розповісти про те, що відбулося/відбувається?»
6. Створити умови для припинення насильства і виробити стратегію поведінки – «Давай подумаємо, що ми можемо зробити, аби попередити подібні дії?»
7. Підтримати в рішучості. Звертатися по допомогу та за підтримкою щоразу, коли є потреба – «Ти можеш звертатися до мене стільки, скільки вважатимеш за необхідне».

Пояснити, які речі неприпустимі при спілкуванні з дитиною, яка постраждала від насильства:

- 1) «Читати нотації».
- 2) Відволікатися від розмови з дитиною.
- 3) Обіцяти нагороду за надання інформації.
- 4) Примушувати відповідати, наполягати розказати правду, навіть якщо впевнені, що дитина обманює; вимагати детальної інформації за умови, якщо дитина не розповідає всього, що, на вашу думку, їй відомо достеменно.

- 5) Провокувати дитину питанням, як би вона хотіла покарати кривдника (-цю), що, на її думку, має бути справедливим покаранням за вчинене.
- 6) Засуджувати будь-яку з відповідей, почуту від дитини.
- 7) Виправляти «неправильну відповідь». У такому випадку допоможуть додаткові питання.
- 8) Давати припущення щодо того, хто винен.
- 9) Проявляти роздратування. Перебивати.
- 10) Підганяти дитину.
- 11) Розпитувати дитину, чому злочинець завдав кривди саме їй. Дитина не усвідомлює цього і часто звинувачує себе.
- 12) Ставити питання на кшталт, чи любить дитина кривдника(-цю) і навпаки - чи любить кривдник(-ця) дитину.
- 13) Давати надію на те, в чому самі не певні, наприклад, «з тобою більше ніколи не станеться нічого поганого», чи «подібні дії ніколи не повторяться».
- 14) Обіцяти дитині, що ви не збираєтеся розказувати нікому про речі, які ви почуєте від неї.
- 15) Допускати жодного прояву зневаги до постраждалої особи. Виявляйте розуміння і повагу, сприймайте постраждалу дитину такою, якою вона є.

Частина 2

Питання 1. Щоб допомогти здобувачам зрозуміти психологічні особливості постраждалої особи і кривдника слід розглянути драматичний трикутник Карпмана (Постраждала особа-переслідувач-рятівник).

Постраждала особа – переслідувач – рятівник – це типовий зв'язок трьох основних проблемних ролей у людських стосунках. Автор цієї ідеї Стефан Карпман. Згідно з таким підходом можна виділити три основні ролі, які беруть на себе люди в стосунках, – Переслідувач, Постраждала особа, Рятівник. Кожній із ролей відповідають властиві тільки їй почуття.

- У Переслідувача найголовніша емоція – праведне обурення;
- у Жертви – внутрішня суєта, паніка, образа на ситуацію чи іншу людину;
- у Рятівника – бажання врятувати від уявної небезпеки.

Рис. 2. Трикутник Карпмана

Трикутник, у який об'єднуються ці ролі символізує їх зв'язок і постійну зміну. Небезпека в тому, що залучаючись до цієї гри, перебуваючи в будь-якій ролі, люди починають ігнорувати реальність.

Як актори на сцені, вони знають, що живуть вигаданим життям, але мають робити вигляд, що вірять в його справжність, щоб відбулася гарна вистава. При цьому, ніхто не затримується надовго в одній ролі. Зміна ролей в трикутнику Карпмана завжди супроводжується інтенсивною зміною емоцій та викидом негативних почуттів. Тривалість перебування в одній ролі може складати від кількох секунд до кількох років.

Ця модель часто виявляється в процесі спілкування в сім'ї, на роботі, в побуті. Деякі люди все життя плачуть як їм погано і є жертвами. Інші весь час когось рятують і дають поради – потрібні вони чи ні, а вони їх дають. А ще інші – постійно знущуються.

Гра складається з того, що Жертва провокує оточуючих, щоб хтось виступив у ролі Переслідувача. Інший варіант може бути таким, що Переслідувач знаходить когось, хто в чомусь винен і починає його переслідувати: звинувачувати, вимагати, карати.

Далі Жертва починає доводити, що це не вона, а і інші винні, можливо, навіть сам Переслідувач, і починає шукати свого Рятівника, демонструючи свої страждання та безпорадність. Рятівник включається в гру, намагається допомогти Жертві і захистити її від Переслідувача, але, оскільки це лише гра в порятунок, Рятівник нічого не досягає. Через це Жертва звинувачує його – і Жертвою стає вже він (хотів як краще...), Переслідувачем стає Жертвою, а сам Переслідувач – Рятівником (не так уже вона й провинилася...).

Щоб не стати гравцем цієї драми, важливо пам'ятати: якою б заманливою не здавалася роль у цьому трикутнику, – людині, яка хоче жити реальним життям, там не місце.

Для того, щоб вийти з трикутника, важливо:

- не брати на себе відповідальність за проблеми інших, не кидатися на допомогу, доки тебе про це не попросять;
- не поспішати втішати, це не допоможе;
- зберігати моральний спокій;
- намагатися перейти до конструктивних рішень».

Питання 2. У відповіді на друге питання слід виокремити наступне.

*Під час розмови з постраждалою особою **необхідно**:*

- проводити співбесіду з нею наодинці;
- не уникати погляду постраждалої;
- дати постраждалій зрозуміти, що ви готові та бажає її вислухати;
- дати постраждалій зрозуміти, що ви має досвід у вирішенні подібних проблем;
- не переривати розповідь, посилаючись на брак часу або інші обставини;
- ставити запитання так, щоб на них можна було б дати декілька

варіантів відповідей;

- ставити прості, прямі запитання, які не містять критичних або суб'єктивних суджень;
- не заперечувати факт наявності насильства (навіть, якщо вам здається, що жінка перебільшує проблему або викликає у вас недовіру чи відразу);
- не висловлювати підтримки чи згоди, якщо постраждала жінка стверджує, нібито вона сама винна в тому, що сталося;
- підкреслити, що ніхто не заслуговує на таке поводження;
- не применшувати серйозність інциденту, та пояснити жінці, що насильство в сім'ї – це серйозне правопорушення, і воно може бути злочином;
- зберігати спокійний та безоцінювальний спосіб поведінки;
- співчувати жертві насильства, віддавати належне її почуттям;
- дати жінці зрозуміти, що насильство з боку чоловіка буде повторюватися, незважаючи на запевняння кривдника і його обіцянки виправитися;
- надати інформацію щодо притулків та інших місцевих осередків, де жінка може отримати юридичну та психологічну допомогу.

*Під час розмови з постраждалою особою **не можна**:*

- виявляти нетерплячість, роздратування, перебувати її (в тому числі фразами на кшталт «саме це колись сталося зі мною»);
- робити поспішні висновки або оцінювати висловлювання чи стан жінки;
- намагатися завершити думки та висловлювання жінки за неї або відповідати недбало;
- втрачати зоровий контакт з жінкою, жестами та рухами тіла демонструвати не уважність;
- змінювати предмет розмови;
- обтяжувати її відповідальністю за те, що трапилось;
- ставали на бік особи, яка скоїла акт насильства;
- легковажно ставитися до факту насильства;
- виявляти сумнів щодо правдивості свідчень;
- умовляти жінку примиритися з ситуацією;
- умовляти жінку змінити поведінку та відмовляти в допомозі до моменту подання заяви про випадок сімейного насильства;
- говорити, що жінка має сама собі дати раду;
- покладати на жінку відповідальність за подальшу долю особи, яка скоїла насильство.

Питання 3. Відповідь на третє питання містить наступні особливості.

Особливості опитування кривдника:

- не звинувачуйте кривдника ні в чому і не намагайтеся підловити його на брехні; ставте відкриті запитання і дозвольте йому розповісти його власну версію того, що відбулося;
- якщо він відчуває незадоволення, тривогу або стурбованість,

сприймайте це як нормальну реакцію, але не виправдовуйте його поведінку;

- не висловлюйте йому співчуття під час його розповіді про насильство.

Під час спілкування з кривдником ви не повинні:

- застосовувати жорсткі правові заходи (за винятком тих випадків, коли існує реальна загроза його життю та здоров'ю);
- підвищувати голос під час розмови.
- Слід враховувати, що часто кривдник говорить голосно або кричить і провокує на подібний тон працівника поліції

Запобіжні заходи, вжиті до винуватця, насамперед, мають:

- сприяти створенню безпечної ситуації в сім'ї;
- запобігати актам насильства в майбутньому, виключити у винуватця почуття безкарності;
- переконати його, що такі вчинки матимуть серйозні наслідки і покарання неминуче;
- забезпечити жертві підтримку, періодичні візити з метою контролю поведінки винуватця та вивчення ситуації (розмови з родиною, накопичення відповідної документації стосовно вжитих заходів);
- інформувати представників інших служб для подальших дій в межах їхніх повноважень;
- застерегти винуватця, що в разі насильницьких дій надалі до нього буде вжито більш серйозних запобіжних заходів, конкретно їх назвати.

Що варто враховувати при спілкуванні:

- кривдник вдає із себе спокійну, врівноважену людину, яка не розуміє, чому було викликано міліцію. «Доброзичливо» пояснює, що жертва «істеричка» занадто емоційно реагує на дрібниці життя;
- кривдник покладає відповідальність за скоєне на жертву, мовляв, «сама напросилася», і він просто втратив контроль, не стримався;
- кривдник вдає з себе жертву, просить допомоги, пояснює, що ситуацію спеціально «розіграла» інша сторона, бажаючи його позбутися,
- кривдник обіцяє робити все, що тільки побажають члени сім'ї та працівники міліції, аби тільки останні відмовилися від втручання і пішли;
- кривдник апелює до «чоловічої солідарності»;
- кривдник провокує працівників різних служб на застосування до нього сили, внаслідок чого можуть бути спричинені (або він сам спричиняє собі) ушкодження;
- винуватець просто заперечує свою вину.

Частина 3.

Питання 1. Розкрити особливості превентивної програми попередження насильства у сім'ї. Тобто, дати загальну характеристику комплексу інформаційно-роз'яснювальних та інших запобіжних заходів, спрямованих на усунення причин та умов вчинення насильства, формування у суспільстві ненасильницького світогляду, культури гендерної толерантності тощо.

Пояснити особливості припинення насильства: завчасне виявлення осіб схильних до насильства; забезпечення захисту та безпеки жінок і дітей від насильницьких посягань, оперативні заходи спрямовані на фізичне переривання

насильства. Особливу увагу необхідно приділити характеристиці заходів, що мають здійснюватися з особами, які зазнали насильства та особами, які вчинили насильство.

Завдання 1. Уважно прочитати психологічні ситуації та проаналізувати їх.

Ситуація 1

Психолог ювенальної превенції проводив у школі планове вивчення типу дитячо-батьківських відносин у сім'ях учнів 7-го класу. Ним було виявлено як конструктивні, і негативні типи відносин. Для того щоб оптимізувати процес взаємодії класного керівника класу з батьками, психолог надав педагогу докладний звіт про особливості дитячо-батьківських відносин у сім'ях кожного учня.

Ситуація 2.

На консультацію до психолога прийшла родина Доротюків: батько, мати та їхня дитина (14 років). Батьків хвилювала проблема брехні дитини. Стурбовані батьки попросили протестувати юнака. Під час проведення діагностичного обстеження психолог використовував методики, створені задля вивчення психоемоційного стану дитини, її стосунків із батьками. Оскільки не було додаткового вільного приміщення, психолог дозволив батькам бути присутніми під час тестування. Під час оголошення результатів діагностики мати сказала синові: «Я так і знала, що ти у нас ненормальний. Ось прийдемо додому, я тобі покажу, як ми з батьком даємо на твою психіку!»

Ситуація 3.

Після проведення заняття для учнів 10-го класу «Якщо ти зіткнувся з ситуацією насильства» до психолога ювенальної превенції звернулася 16-річна Лариса і повідомила, що у неї дуже складна ситуація і вона не знає, яке рішення їй прийняти. Лариса – вагітна. Але її хлопець – Льоша, покинув її. Він сказав, що не вірить, що це його дитина і взагалі, що він її більше не любить. Лариса не знає, що робити. Розповісти про це мамі вона боїться.

Після розмови з Ларисою психолог повідомила класного керівника і директора школи про вагітність учениці 10-го класу.

Завдання 2.

Вкажіть, яких помилок допущено психологом. Які етичні принципи не дотримані. Відповідь оформіть у вигляді таблиці

Ситуація	Помилки, які були допущені психологом	Етичні принципи яких не було дотримано психологом

Питання 2.

Формами надання послуги профілактики домашнього насильства є: лекція, відеолекторій, бесіда, дебати, тренінг, форум-театр, «жива бібліотека», масовий захід/акція. Розглянемо детально як вони організовуються.

Лекція. Функцією лекції є підвищення рівня поінформованості або

формування системи знань у отримувачів послуги. Лекція проводиться з умотивованими до участі у ній отримувачами послуг.

Підготовка тексту лекції передбачає врахування: виду лекції, що подаватиметься; дослідження потреб отримувачів послуги в інформації, що буде надаватися; рівня розумового розвитку отримувачів послуги загалом та рівня знань з проблеми, яка буде висвітлюватися; використання лексики, доступної для сприйняття отримувачами послуг.

Структура проведення лекції:

1) початок (введення) повинен містити таку інформацію: мета; важливість та актуальність теми матеріалу; переваги, які отримають учасники після завершення лекції; визначення основних понять;

2) основна частина передбачає висвітлення ключових аспектів інформації, що надається;

3) заключна частина включає: короткий огляд попереднього матеріалу (резюмування); підбиття підсумків - висновки; відповіді на запитання аудиторії.

Тривалість лекції залежить від умов проведення та категорії отримувачів послуг та може тривати від 20 хв. до 1 год. 20 хв.

Відеолекторій

Структура проведення відеолекторію:

1) початок (введення) повинен містити таку інформацію: мета; важливість та актуальність теми матеріалу; переваги, які отримають учасники після завершення відеолекторію; за потреби - визначення основних понять;

2) основна частина включає: перегляд відеоролика або короткометражного фільму з тематики, якій присвячено профілактичний захід; обговорення вражень отримувачів послуг щодо побаченого; подання структурованої, логічної, науково обґрунтованої інформації стосовно проблеми, явища надавачем послуг; обговорення з аудиторією представленої інформації;

3) заключна частина включає: короткий огляд попереднього матеріалу (резюмування); підбиття підсумків - висновки; відповіді на запитання аудиторії.

Загальна тривалість відеолекторію визначається надавачем послуг з урахуванням індивідуальних потреб отримувача послуг, але не повинна перевищувати 60 хвилин. Тривалість відеосюжета може бути від 5 до 15 хвилин, подання інформації до відеосюжета та її обговорення має тривати 30 - 45 хвилин.

Групова бесіда сприяє виявленню думки окремих осіб або цілої групи та формуванню в неї суспільно необхідних поглядів.

Кількість учасників групової бесіди не повинна перевищувати 5 осіб.

Тривалість групової бесіди визначається надавачем послуг з урахуванням умов надання та індивідуальних потреб отримувачів послуг, але не повинна перевищувати 1 год. 20 хв.

Індивідуальна бесіда спрямована на надання допомоги отримувачу послуг шляхом особистісного з ним контактування.

Тривалість індивідуальної бесіди визначається надавачем послуг індивідуально з урахуванням умов надання та індивідуальних потреб отримувача послуг, але становить не менше 30 хв.

Дебати не передбачають вироблення єдиної пропозиції, а дозволяють кожному розглянути проблему з різних сторін та зробити свої власні висновки. Тому дебати мають на меті сформувати у слухачів позитивне враження від власної позиції.

Учасники дебатів: дві команди, судді, аудиторія глядачів.

Структура проведення дебатів:

1) підготовчий етап:

2) об'єднання у команди;

3) вибір теми, яка формулюється як твердження. Тема має провокувати інтерес, зачіпаючи значущі для учасників дискусії проблеми; бути збалансованою й давати однакові можливості командам у наведенні якісних аргументів; мати чітке формулювання; стимулювати досліду роботу команд;

4) самопідготовка команд, вибудовування командами системи аргументів та контраргументів (заперечень) щодо основного твердження - тематики дебатів.

Тривалість підготовчого етапу може сягати від трьох днів до одного - двох тижнів залежно від складності обраної тематики та організаційних можливостей надавачів послуги;

етапи проведення дебатів:

1) жеребкування (визначення команди, що підтримує тезу, та команди, що заперечує тезу);

2) власне дебати. Сторони по чергово наводять аргументи та контраргументи щодо обраної тематики. Час на виступ кожного спікера - 5 хв. Спікери мають довести суддям, що правильна саме їх позиція, при цьому вказавши на недоліки аргументації опонентів. Разом з аргументами учасники дебатів повинні надати суддям свідчення (цитати, факти, статистичні дані), що підтверджують їхню позицію (мають бути розроблені командами на підготовчому етапі);

3) перехресні запитання. Дебати надають кожному учасникові можливість відповідати на запитання спікера-опонента. Час на відповідь на запитання - 2-3 хв. Запитання можуть бути використані як для роз'яснення позиції, так і для виявлення потенційних помилок супротивника. Отримана під час перехресних запитань інформація може бути використана у виступах наступних спікерів;

4) рішення суддів. Після того, як судді вислухають аргументи обох сторін із приводу теми, вони заповнюють суддівські протоколи, у яких фіксують рішення про те, якій команді надано перевагу за результатами дебатів (аргументи й спосіб доказу якої були більш переконливими).

Тривалість проведення дебатів не має перевищувати 1 год. 20 хв.

За вказаним прикладом здобувачі розглядають як організовують і проводять бесіду, тренінг, форум-театр, «жива бібліотека», масовий захід/акція.

Теми для рефератів

1. «Зелені кімнати» - нормативно-правова і психологічна характеристика.
2. Опитування дитини, яка постраждала від насильства
3. Цикл насильства

4. Тілесні покарання дитини – це метод виховання чи насильство?

5. Програми корекції кривдників

Література:

Основна:

1. Домашнє насильство: психологічні передумови, допомога, протидія: колективна монографія / Авт. кол. Бандурка І. О., Федоренко О. І., Мілорадова Н.Е, Джагунов Г.В., Харченко С.В, Доценко В.В., Макарова О.П., Бойко С.М., Медведєва О.В., Червоний П.Д. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2023. 486 с.

2. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 515 с.

3. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 2 (спеціалізована) / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 499 с.

4. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

Допоміжна:

1. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів / авт. кол.: Герило Г.М., Гніда Т.Б., Корнієнко І.О., Луценко Ю.А. ; заг. ред. Ю.А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128 с.

2. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінгів курс / автори-упорядники: Журавель Т.В., Коробченко Н.М., Нікітіна О.М., Сафронова О.Ф. За заг. ред. О.В. Безпалько, Т.В. Журавель. Київ : Тов «К.І.С.», 2010. 167 с.

3. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко... Царенко Л. Г.; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : ТОВ Логос. 2019. 207 с.

4. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник. Київ : ДЦССМ, 2013. 132 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Закон України «Про охорону дитинства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

2. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

3. Постанова Кабінету міністрів України від від 1 червня 2020 р. № 587 «Про організацію надання соціальних послуг». [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#n10>

4. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

6. Тілесні покарання дітей: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.la-strada.org.ua/ucp_mod_news_list_show_79.html

Тема № 6. Робота з різними типами сімей з дітьми: багатодітні, прийомні, сім'ї опікунів, піклувальників

Семінарське заняття: Робота з різними типами сімей з дітьми: багатодітні, прийомні, сім'ї опікунів, піклувальників

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості уявлень про типові проблеми і типи сімей з дітьми: неповні, багатодітні, прийомні, сім'ї опікунів, піклувальників; методи психологічної допомоги сім'ям з дітьми

Кількість годин – 4 години

Навчальні питання:

Частина 1

1. Психологічна характеристика багатодітних сімей
2. Особливості дітей з багатодітних сімей
3. Форми сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування

Частина 2

1. Типові проблеми неповних сімей.
2. Особливості психічного розвитку дитини у неповній сім'ї
3. Типові помилки батьків в неповній родині.
4. Психологічна допомога неповним сім'ям.

Методичні вказівки:

Частина 1

У психологічних дослідженнях багатодітної сім'ї приділяється певна увага вивченню особливостей міжособистісних відносин. При вивченні структури відносин розглядаються такі положення:

- 1) міжособистісні відносини в сім'ях, різних за розміром, мають свою специфіку;
- 2) сіблінгова позиція і її зміна в зв'язку з появою нової дитини визначає особливості взаємодії сиблинга з іншими членами сім'ї;
- 3) розмір сім'ї опосередковує зв'язок показників міжособистісних відносин з когнітивними і особистісними характеристиками дітей.

У роботах виділяються такі сімейні характеристики, як:

- батьківсько-дитячі відносини;
- сприйняття батьками індивідуальних особливостей дітей;
- взаємини між подружжям;
- взаємини між сиблингами;
- сприйняття дітьми відносин у родині.

У відповіді на питання особливості дітей з багатодітних сімей здобувачі

розкривають: когнітивні, особистісні особливості та особливості міжособистісних відносин

Форми сімейного влаштування дітей – сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування: опіка/піклування; прийомна сім'я; дитячий будинок сімейного типу.

Опіка/піклування. Встановлення опіки та піклування - це влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебувають переважно в сімейних, родинних відносинах із цими дітьми з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку, захисту їх прав та інтересів.

Опікуни, піклувальники є законними представниками інтересів дитини без спеціальних на те повноважень, несуть відповідальність за життя, здоров'я, фізичний і психічний розвиток дитини, яка знаходяться під їх опікою, піклуванням. Опікуни, піклувальники зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти, двічі на рік здійснювати повне медичне обстеження підопічного.

Прийомна сім'я – сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно за плату взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Діти, уражені ВІЛ інфекцією, можуть влаштовуватися для виховання та спільного проживання у прийомній сім'ї за наявності відповідних висновків органів опіки та піклування і закладів охорони здоров'я, а їх загальна кількість не повинна перевищувати чотирьох осіб.

Метою утворення прийомної сім'ї є забезпечення належних умов для зростання в сімейному оточенні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом влаштування їх у сім'ї на виховання та спільне проживання.

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей (власних та вихованців) у дитячому будинку не повинна перевищувати 10 чоловік.

Сімейний патронат – комплексна послуга, що передбачає тимчасовий догляд та виховання дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, батьками складних життєвих обставин та/або на період прийняття рішення про набуття дитиною статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, та визначення форми її влаштування. Патронатний вихователь – це працівник уповноваженого закладу (Центру соціальних служб або служби у справах дітей та сім'ї), який на договірній основі з органом опіки та піклування здійснює догляд, виховання дітей, тимчасово влаштованих у його сім'ю, та несе відповідальність за їх життя та здоров'я під час перебування.

Частина 2

Здобувачі дають розгорнуту характеристику основних проблем неповних

сімей:

- 1) матеріальні труднощі (через наявність одного заробітку)
- 2) дефіцит часу для спілкування (через надмірну зайнятість одного з батьків)
- 3) відсутність материнської ласки (через надмірну зайнятість)
- 4) неповноцінне виховання, через відсутність прикладу поведінки одного з батьків
- 5) позбавлення прикладу взаємин між чоловіком і дружиною і несформованість цілісної моделі взаємодії чоловіка і дружини в сім'ї;
- 6) створення негативного уявлення про батька (матір) через проблемне розлучення

Далі здобувачі пропонують шляхи вирішення типових проблем неповних сімей.

У відповіді на друге питання здобувачі розкривають як клімат у родині, атмосфера сімейних відносин впливають на психічний розвиток дитини. Далі необхідно розкрити особливості діагностики психічного розвитку дитини з неповної сім'ї:

- вивчення особистості дитини, системи відносин з батьками, однолітками, вчителями;
- аналіз мотиваційно-потребової сфери дитини і членів її сім'ї;
- аналіз розвитку сенсорно-перцептивних і інтелектуальних процесів і функцій дитини.

Виховання дітей у неповній сім'ї має свої особливості, оскільки для повноцінного і гармонійного розвитку малюка йому потрібні увага, турбота і любов обох батьків, спілкування як з дорослим-жінкою, так і з дорослим-чоловіком. Однак якщо життєві обставини склалися таким чином, що діти ростуть у родині, де є лише один з батьків, необхідно створити умови, у яких недолік другого з батьків буде максимально знівельовано.

Дитина і розлучення батьків найважливіше, про що повинні пам'ятати батьки, малюк не має стати жертвою несприятливих обставин, сварок, агресії і нерозуміння дорослих по відношенню один до одного. Часто діти стають свідками конфліктів, які передують і супроводжують розлучень. У таких випадках малюкам ще складніше, оскільки вони схильні звинувачувати себе в проблемах, що виникли між батьками. Розриваючи стосунки, батьки повинні обговорити з дитиною ситуацію, пояснити, що навіть якщо тато і мама тепер не будуть разом, на ставленні до дитини це ніяк не відіб'ється.

«Поділ» дитини при розлученні. Батьки можуть місяцями судитися за право повної або часткової опіки над дитиною після розлучення. Судові чвари і суперечки не підуть на користь дитині. Це може травмувати малюка, тому бажано ще на етапі ухвалення рішення про розлучення «полюбовно» домовитися про те, з ким із батьків буде жити дитина, як часто другий батько буде його навідувати і т.д.

Заборона спілкування з дитиною Якщо один з подружжя (частіше батько) йде з сім'ї, залишивши дитину на піклування другому батьку, нерідко виникає ситуація, коли другий з батьків перешкоджає спілкуванню дитини з кинув сім'ю

татом або мамою. В пориві образи і гніву за зруйновані стосунки кинута сторона може використовувати малюка як зброя, забороняючи зраднику відвідувати дитину. Але хто від цієї помсти постраждає найбільше? Звичайно ж, сам малюк, у якого виникне відчуття покинутості, непотрібності.

Місце і роль малюка в новій сім'ї мамі чи тата. Люди сходяться і розходяться, створюючи нові сім'ї, будуючи нові відносини. Діти часто стають мимовільними жертвами поведінки своїх батьків. Їм складно прийняти «нового папу» чи «нову маму», вибрати тактику поведінки, зрозуміти своє ставлення до нового члена сім'ї. При цьому діти схильні бачити в нових обранців своїх тат і мам причини не сформованих відносин батьків: «от якщо б його не стало, мама і тато помирилися б», «ось хто винен в розлученні батьків», «якщо він/вона піде, мама і тато знову будуть разом». Важливо пояснити дитині, що нова людина в житті батьків не стане виконувати роль батька або матері для малюка, адже у нього вже є обидва батьки, які дуже його люблять, але татові і мамі краще, коли вони живуть окремо один від одного, так вони щасливіше і можуть більше любові і тепла віддавати йому, маляті.

Подарунки як відкуп від дитини. Батьки, які не живуть з дітьми, часто відчують свою провину за ситуацію, що склалася. У них виникає природне бажання чим-небудь порадувати малюка, щоб пом'якшити його ставлення. Найчастіше таким відкупом стають іграшки, різні речі, подарунки. Але варто пам'ятати, що дитина, перш за все, потребує уваги батьків, що не зможуть замінити ніякі презенти. Тому кращий спосіб загладити свою провину перед малюком – як можна частіше і проводити більше часу разом.

Відповідь на третє питання розкриває типові помилки батьків в неповних сім'ях. Відсутність батька або його неправильна поведінку впливає на дітей по-різному, але завжди має негативні наслідки (невпевненість в собі, надмірна жорстокість, проблеми з ідентифікацією своєї статевої ролі, проблеми у взаєминах з однолітками).

Виокремлюють шість найбільш поширених помилок, що виникають у процесі виховання дітей у неповній сім'ї:

- 1) Гіперопіка матерів не дає можливості здійснювати дитиною самостійні кроки, що стає причиною несформованості навичок до самостійного життя
- 2) Відстороненість матері від виховного процесу та надмірна орієнтація на матеріальне забезпечення дитини.
- 3) Перешкода контактам дитини з батьком.
- 4) Відсутність системності у вихованні дитини, де головну роль відіграє нестійкий емоційний стан матері.
- 5) Прагнення матері зробити дитину зразковою. Мати стає «домашнім наглядачем». Дитина або стає пасивною, або включається в життя вуличних компаній.
- 6) Відстороненість матері від догляду за дитиною і її вихованням: алкоголізму матері, безладності в сексуальних відносинах, проституції та інших форм асоціальної поведінки.

«Недільний тато» – це новий різновид батьків, які відчують повну безпорадність у вихованні дітей і підсвідомо прагнуть переглянути,

переінакшити своє розуміння батьківських обов'язків. Чоловік, обмежений у спілкуванні зі своїми дітьми неділями, перетворюється для них на «центр для розваг» або на «зроби-купи-покатай» тата. Він не здатний налагодити справжні сімейні взаємини з дітьми, створити міцний внутрішній зв'язок з ними, адже саме цього їм не вистачає.

Психологічна допомога в неповних сім'ях повинна бути спрямована на вирішення повсякденних сімейних проблем, зміцнення і розвиток позитивних сімейних відносин, відновлення внутрішніх ресурсів, стабілізацію досягнутих позитивних результатів, соціально-економічному становищі тощо

Види психологічної допомоги неповним родинам:

- діагностична (вивчення особливостей сім'ї, виявлення її потенціалів);
- психологічне консультування – форма надання практичної допомоги у виді рад і рекомендацій, на базі попереднього вивчення проблем;
- психокорекційна робота - діяльність по виправленню існуючих особливостей психічного розвитку і поведінки, які, за прийнятою схемою, не відповідають «оптимальної» моделі (організація спілкування, ініціювання спільної діяльності, спільного дозвілля, творчості);
- психологічна просвіта (психолого-педагогічна освіта членів сім'ї, надання невідкладної психологічної допомоги, профілактична підтримка і супровід).

Робота практичного психолога із членами неповних сімей (як дорослими, так і дітьми) повинна базуватись на наступних принципах роботи:

- дотриманні етичного кодексу психолога;
- актуалізації проблеми, яка потребує подальшого вирішення;
- встановленні контакту, використанні «правильно підбраного ключика до особистості людини» у побудові первинного етапу з метою побудови конструктивних методів подальшої роботи, що забезпечували б наявність «комфортних» умов для людини і допомогли б їй відкрити суть проблем і перспективу їх подальшого розв'язання тощо;
- застосування різних методів діагностики (відповідно до потреби і типу проблем);
- встановленні довірливих взаємин у діаді / тріаді на кшталт - «психолог-дорослий-дитина» при проведенні консультацій;
- застосуванні корекційних методів роботи (вправи, техніки, методи психотерапії);
- за потреби переадресація до інших спеціалістів (лікарів, психотерапевтів, працівників соціальних служб, громадських організацій тощо).

Рекомендований психодіагностичний інструментарій:

- Визначення тривожності у дітей, які проживають у неповних сім'ях.
- Методика «Шкала явної тривожності CMAS», в адаптації А.М. Прихожан.
- Тест «Сімейна соціограма» (Е.Г. Ейдемільер, О.В. Черемісін) дозволяє виявити положення суб'єкта в системі міжособистісних відношень, крім того,

характер комунікацій у сім'ї – прямій або опосередкований

- Дослідження самооцінки дітей за допомогою методики Дембо-Рубинштейн.

Практичний психолог повинен здійснювати роботу з дітьми за різними напрямками в залежності від типу неповної сім'ї:

дітьми із розлучених сімей:

- допомога в адаптації до нового статусу та відчуття себе повноправним членом суспільства;

- допомога в пошуку конструктивних шляхів виходу з кризових ситуацій;

- налагодження зв'язків з розлученими батьками.

дітьми з напівсирітських сімей:

- допомога в пошуку конструктивних шляхів виходу з кризової ситуації;

- навчання дитини жити без померлої близької людини.

з позашлюбних та прийомних сімей:

- корекція батьківсько-дитячих відносин.

з дистанційних сімей:

- адаптація до вимушеної самотійності та корекція відношення до батьків.

Умови успішного виховання дітей у неповній сім'ї:

- усвідомлення батьком / матір'ю становища сім'ї із урахування обставин та труднощів, що виникають на їх життєвому шляху;

- почуття відповідальності ;

- налагодження збалансованого режиму праці батька / матері, побудова подальшої картини дій дорослого, яка дозволить побачити поетапний напрям руху, спрямований на подолання труднощів та проблем.

Теми для рефератів

1. Феномен «недільного тата».

2. Діти в процесі розлучення батьків

3. Сімейний патронат

4. Плюси та мінуси багатодітної сім'ї

5. Соціальне сирітство в Україні

Література:

Основна:

1. Домашнє насильство: психологічні передумови, допомога, протидія: колективна монографія / Авт. кол. Бандурка І. О., Федоренко О. І., Мілорадова Н.Е, Джагунов Г.В., Харченко С.В, Доценко В.В., Макарова О.П., Бойко С.М., Медведєва О.В., Червоний П.Д. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2023. 486 с.

2. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 2 (спеціалізована) / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальнової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 499 с.

3. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ;

[Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

Допоміжна:

1. Бевз Г. М. Прийомна сім'я : соціально-психологічні виміри. Монографія. Київ : Наука. 2010. 352 с.

2. Зверева І. Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В. О., Петрочко Ж. В. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики: Навч. посіб.: У 2-х част. Київ : Кожній дитині, 2010. Част. І. 224 с.

3. Основи батьківської компетентності: Навч. посіб. / Упор.: Т.Г. Веретенко, І. Д. Зверева, Н. Ю, Шевченко; За заг. ред. І. Д. Зверевої. Київ : Наук. світ, 2016. 156 с.

4. Практики надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах (науково-методичний збірник) / за ред. Комарової Н.М. Держ. ін.-т.сімейної та молодіжної політики, Київський міській центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. К., 2016. 112 с.

5. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Закон України «Про охорону дитинства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

2. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

3. Постанова Кабінету міністрів України від від 1 червня 2020 р. № 587 «Про організацію надання соціальних послуг». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#n10>

4. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

5. Сухина Є. Робота з сім'ями, що потрапили в складні життєві обставини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iqholding.com.ua/articles/robota-z-sim%E2%80%99yami-shcho-potrapili-v-skladni-zhitt%D1%94vi-obstavini>

6. Тілесні покарання дітей: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.la-strada.org.ua/ucp_mod_news_list_show_79.html

Тема № 7. Психологічний супровід сімей, які постраждали від війни

Семінарське заняття: Психологічний супровід сімей, які постраждали від війни

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості знань про психологічні особливості реагування дітей на виклики війни; сформулювати вміння надавати першу психологічну допомогу дітям, вміння спілкуватися з дітьми які переживають горе і втрату.

Кількість годин – 6 годин

Навчальні питання:

Частина 1

1. Психіка дитини під час війни.
2. Підтримка дітей у зіткненні з викликами війни.
3. Перша психологічна допомога (ППД), спрямована на дітей.

Частина 2

1. Переживання втрати близьких людей дітьми.
2. Робота з дітьми, які переживають травматичне горе/втрату.

Частина 3

1. Психологічна допомога сім'ям з дітьми і дітям, які перебувають/перебували у зоні збройного конфлікту.
2. Організація психологічного супроводу дітей, сім'ї, яких постраждали внаслідок військових конфліктів.

Методичні вказівки

Частина 1

Досвід хронічної травматизації веде до формування у дитини відчуття постійної загрози, що переводить її мозок у стан постійного очікування на небезпеку. Повторний, часто непередбачуваний характер травматичних подій веде до формування у дитини «очікування на напад» – її тіло постійно «мобілізоване», у стані хронічного стресу, концентрація гормонів стресу також підвищена, що призводить до нейрогормональних порушень, дисрегуляції біологічних функцій (сон, їжа, виділення тощо), пригнічення функцій імунної системи, психосоматичних захворювань.

Пам'ять про травматичні події не може належним чином організуватися, інтегруватися. Частина пам'яті можуть бути «дисоційовані» – немов приховані за кулісами – і тоді має місце амнезія, інші частини пам'яті некеровані: вони можуть переживатися дитиною знову і знову. Коли внутрішній світ дитини переповнений такими болючими спогадами, фрагментами травматичної пам'яті, це немов жити у замку, в підземеллі якого живуть привиди, які переслідують його господаря. Життя у такому «замку» стає дуже дезорганізованим – керувати увагою, належним чином організовувати свою поведінку відповідно до цілей стає дуже складно.

Дезорганізація психічного життя, дезінтеграція систем мозку призводять до порушень планування, керування увагою, самоорганізації поведінки, порушень контролю імпульсів тощо. Підкіркові відділи мозку, що відповідають за тривогу, реакції втечі/нападу постійно активовані, що робить реакції дитини на стимули зовнішнього світу дизрегульованими. Дитина сприймає небезпеку там, де її нема, вона реагує нападом, агресією або ж страхом/втечею, реакцією замри/«відключись» на відносно нейтральні події. Очікування нападу/небезпеки веде до тотальної недовіри, сприйняття інших людей виключно як джерела небезпеки та скривдження. Дитина приписує іншим людям негативні мотиви, очікує від них агресивної поведінки, продовження скривдження, їй важко повірити, що наміри, ставлення інших людей можуть бути іншими.

Досвід скривдження, травматизації переповнює внутрішній світ дитини

почуттями страху, сорому, злості, провини, образи, самотності тощо. Ці почуття дитина не може самостійно інтегрувати, відповідно вони можуть бути «витіснені» (тоді спостерігаємо емоційне оніміння, беземоційність), або ж проявлятися поведінковими реакціями, бурхливими емоційними реакціями у формі нападів люті, плачу тощо. Спробами регуляції почуттів можуть стати мастурбація, самопошкоджуюча поведінка, з часом – алкоголь, наркотики та інші, більш «дорослі» способи регуляції почуттів.

Те, як діти реагують на труднощі кризи, залежить від їх віку та рівня розвитку. Це також залежить від того, як взаємодіють з ними їхні батьки, піклувальники та інші дорослі. Наприклад, маленькі діти не здатні повністю зрозуміти, що відбувається навколо, і особливо потребують підтримки дорослих. Зазвичай діти справляються краще, коли поруч знаходяться сильні, спокійні дорослі. У дітей і підлітків виявляються такі ж реакції дистресу, що й у дорослих. Але в них також можуть виникати деякі з наступних специфічних реакцій:

- Маленькі діти можуть повернутися до поведінки, що притаманна більш ранньому віку (наприклад, смокчуть палець або мочаться в ліжку), можуть чіплятися за батьків або піклувальників, а також менше займатися іграми або повторювати одну і ту ж гру, пов'язану з тривожними подіями.

- Діти шкільного віку деколи вважають себе винуватцями негативних подій, у них виникають нові страхи, вони стають менш доброзичливими і привітними, відчувають себе самотніми або надто стурбовані захистом або порятунком людей в умовах кризи.

- Підлітки можуть «нічого не відчувати», вважати, що вони відрізняються від своїх ровесників або ізольовані від них, здійснювати ризиковані вчинки або проявляти негативізм.

Члени сім'ї, батьки й опікуни – важливе джерело захисту та емоційної підтримки для дітей. Діти, розлучені зі своїми близькими, під час кризового події виявляються в незнайомому місці, в оточенні незнайомих людей. Вони часто сильно налякані і не в змозі правильно оцінити ризик і навикишні їх небезпеки. Важливим першим кроком є воз'єднання тих, хто залишилися без сімейного нагляду дітей, у тому числі підлітків, з їхніми близькими. Якщо діти перебувають разом з батьками, треба намагатися підтримувати дорослих в турботі про дітей.

2. Підтримка дітей у зіткненні з викликами війни.

Як дорослі можуть допомогти дітям?

Немовлята. Тримайте їх у теплі і безпеці. Тримайте їх подалі від гучного шуму і хаосу. Частіше обіймайте і притискайте їх до себе. По можливості дотримуйтеся графіку годування і сну. Говоріть спокійним та лагідним голосом.

Діти раннього віку. Приділяйте їм більше часу та уваги. Постійно нагадуйте їм, що вони знаходяться в безпеці. Поясніть, що вони не винні у події, що сталося. Намагайтеся не розлучати дітей з тими, хто піклується про них, з братами, сестрами та близькими. По можливості виконуйте звичні процедури і дотримуйтеся режиму. Простими словами відповідайте на питання

про те, що сталося, без страшних подробиць. Дозвольте дітям триматися поруч з дорослими, якщо їм страшно і вони чіпляються за дорослих. Будьте терплячими з дітьми, які повертаються до поведінки, притаманної більш молодшому віку, наприклад, смочуть палець або мочаться в ліжку. По можливості створіть умови для ігор і відпочинку. Якщо дорослий поранений, перебуває у вкрай пригніченому стані або за іншої причини не може піклуватися про свою дитину, постарайтеся допомогти йому організувати догляд за дітьми. Тримайте дітей та їх близьких разом і не дозволяйте розлучати їх. Наприклад, якщо дорослого відвезли, щоб надати йому медичну допомогу, спробуйте відправити з ним дітей або докладно запишіть інформацію про те, куди його відправляють, щоб діти змогли зустрітися з ним.

Діти старшого віку і підлітки. Приділяйте їм час та увагу. Допоможіть їм займатися звичними справами. Поясніть, що сталося і що відбувається зараз. Дозвольте їм сумувати, не чекайте, що вони виявляться сильнішими. Вислухайте їх міркування і страхи без засуджень і оцінок. Чітко визначте правила поведінки і поясніть чого чекаєте від них. Запитайте, чого вони побоюються, підтримайте їх, обговоріть, як краще вчинити, щоб залишитися неушкодженим. Заохочуйте їх прагнення приносити користь оточуючим і надавайте таку можливість.

Також майте на увазі, що діти часто збираються навколо місця події і можуть стати свідками жахливих подій, навіть якщо вони або їх батьки або піклувальники безпосередньо не постраждали. У хаосі кризи дорослі часто поглинені своїми турботами і не можуть уважно стежити за тим, чим зайняті діти, що вони бачать або чують. Постарайтеся захистити дітей від трагічних дій або розповідей очевидців.

Пам'ятайте, що у дітей також є власні ресурси для подолання труднощів. Дізнайтеся у них, як вони справляються з труднощами, підтримуйте використання позитивних стратегій і допомагайте їм уникнути негативних. Діти старшого віку і підлітки часто здатні надати допомогу в кризовій ситуації. Якщо Ви знайдете безпечні способи залучити їх до надання допомоги, це допоможе їм в більшій мірі відчувати контроль над ситуацією.

Ось декілька порад про те, що варто повідомити дітям про складні обставини(https://www.cstsonline.org/assets/media/documents/CSTS_FS_Helping_Children_Understand_Frightening_Events.pdf):

Обмежте доступ дитини до неприємних та неважливих подробиць. Наприклад, зверніть увагу та обмежте доступ дитини до медіа, де зазвичай подають надемоційну та жахливу інформацію і зображення, які дитина може не зрозуміти або які можуть її налякати.

Не треба фальшиво підбадьорювати дитину або удавати, нібито нічого не відбулося. Якщо дитина зустрілась з тривожною чи лякаючою інформацією, визнайте це знання, щоб набути спільного розуміння. Дорослі ніколи не повинні надавати дітям неправдиву інформацію про те, що трапилось, навіть якщо метою цього є “захистити” дитину. Навіть у надважких обставинах (наприклад, у випадку суїциду) дитині треба надати основні факти про те, що трапилось. Дитина, від якої приховують важливу інформацію, або яку вводять в

оману, почувається менш захищеною; це може призвести до того, що дитина буде боятись цих речей більше, ніж вони того варті. Дозвольте дитині зрозуміти, чи вплине ця подія на її повсякденне життя, і якщо вплине, то як саме.

Ретельно відбирайте, що саме казати дитині, зважаючи на те, що вона побачила та почула; надавайте дитині лише ту інформацію, яка відповідає саме на ті питання, які задає дитина. Не робіть припущень щодо того, про що вже відомо дитині. Дорослий може почати розмову, наприклад, з такого коментаря: “Я помітив(ла), що ти дивишся новини про Україну. Там показують танки, що рухаються вулицями міст. Що ти думаєш про це? Чи маєш якісь запитання?”. Дитина може запитати про додаткову інформацію, а може й ні. Якщо ні, то батько або вихователь може сказати: “Навіть якщо в тебе зараз нема питань, я хочу, щоб ти знав(ла), що завжди зможеш задати мені питання, коли вони в тебе з’являться. Такі новини можуть налякати та збити з пантелику навіть дорослого”.

Говоріть мовою, яка точно передає зміст та відповідає віку дитини. Обираючи об’єм, тип та складність інформації, яку ви надаєте, зважте на вік та ступінь розвитку дитини. Наприклад, якщо сказати дитині дошкільного віку, що його/її дідусь “пішов” або “наказав довго жити”, то вона лише заплутається. Краще прямо сказати: “Дідусь помер. Чи знаєш ти, що це означає, коли хтось помирає?”

Зважте на те, що може знадобитися декілька розмов. Не обов’язково намагатися втиснути всю необхідну інформацію в одну розмову, особливо з молодшими дітьми. Іноді повторення фактів допомагає визнати та зрозуміти інформацію, яку ви їм надаєте.

Заздалегідь продумайте, як керуватимете сильними емоціями дитини (такими як страх, сум, гнів, горе). Дозвольте дитині зрозуміти, що дорослі теж іноді відчувають такі самі емоції, але вміють впоратись зі страхом, розповідаючи про це та розділяючи почуття з іншими, коли це доречно.

Заспокойте дитину, надавши їй фізичний комфорт. Діти, особливо маленькі, в обставинах стресу потребують радше заспокійливих обіймів та фізичного контакту, ніж заспокійливих слів.

Дітей старшого віку спрямуйте до надійних медіа та джерел новин, з яких вони отримуватимуть точну інформацію. Потім поговоріть з ними, щоб обговорити те, що вони прочитали або побачили, або щоб відповісти на питання, які у них можуть виникнути. Діти різного віку зазвичай отримують інформацію з різноманітних джерел, серед яких є й такі, що навмисно драматизують або надають недостовірні дані (наприклад, соціальні мережі). Особливо це стосується підлітків та дітей препубертатного віку, які можуть отримувати інформацію з ненадійних джерел, що лише збільшує плутанину.

Врахуйте можливість звернутись до професіоналів, які існують у вашій спільноті, таких як священники, медичні працівники або психологи – у тому разі, якщо потребуватимете додаткових порад, як розповісти дитині важку інформацію про те, що трапилось в вашому житті.

3. Перша психологічна допомога (ППД), спрямована на дітей.

Перша психологічна допомога (ППД) – це сукупність заходів загальнолюдської підтримки та практичної допомоги ближнім, які відчують страждання і потребу.

Вправа «Правильне рішення»

Інструкція учасникам

Учасники знайомляться із ситуацією і обговорюють, яке рішення буде найправильнішим з огляду на принципи надання ППД дітям.

Опис ситуації: серед потерпілих є дорослий чоловік та його донька віком 8 років. Чоловік поранений і потребує медичної допомоги. Відомостей про дружину та сина пораненого чоловіка поки немає. Після огляду медики вирішили його госпіталізувати і почали готувати для транспортування.

Які дії психолога будуть найбільш відповідними правилам надання допомоги дитині у такій ситуації?

Обговорення можна організувати у формі брейнстормінгу у великій групі, або розбити групу на команди і дати по 2-3 хвилини на обговорення.

Після роз'яснення учасниками або командами своїх пропозицій тренер повинен підвести підсумок та наголосити на таких моментах адекватного надання ППД в цій ситуації:

- ✓ сприяти відправленню дитини разом з дорослим;
- ✓ якщо це з якихось причин неможливо, помічник повинен детально записати інформацію про те, куди відправляють батька дівчинки, контакти медичної служби, аби дитина могла возз'єднатися з ним пізніше;
- ✓ якщо батько поїхав з медиками без дівчинки, треба організувати зв'язок дитини з працівниками служб (агенцій) допомоги дітям і бути поруч з дитиною до моменту передачі дитини такій службі.

Запропонуйте учасникам розбитися на три підгрупи, кожна з яких працюватиме над питанням надання ППД певній віковій категорії дітей («Немовлята», «Діти раннього та дошкільного віку» та «Старші діти й підлітки»).

Дайте підгрупам п'ять хвилин на підготовку, а потім — по дві хвилини на презентацію своїх напрацювань. Орієнтуйте їх не тільки на відтворення матеріалу, а й на його обґрунтування. За необхідності коректуйте виступи представників підгруп.

Що психологи можуть зробити, аби допомогти дітям [7]:

Немовлята (до 1 року):

- ✓ Тримати їх у теплі та безпеці.
- ✓ Тримати подалі від голосних звуків та хаосу.
- ✓ Обіймати їх частіше.
- ✓ Регулярно годувати та вклати спати.
- ✓ Говорити тихим і спокійним голосом.

Діти раннього та дошкільного віку (1–6 років):

- ✓ Приділяти їм особливу увагу і більше часу.
- ✓ Часто нагадувати їм, що вони в безпеці.
- ✓ Пояснювати, що вони в жодному разі не винні у тому, що трапилось.

✓ Дотримуватися звичного для дитини режиму дня.

✓ Давати їм прості відповіді про те, що трапилося, без страшних подробиць.

✓ Дозволити їм знаходитися поруч з помічником, якщо вони бояться або не хочуть розлучатися.

✓ Бути терплячими з дітьми, якщо вони виявляють регресивну поведінку (тобто поводитися, як діти, менші за віком, — наприклад, смокчуть палець або схильні до енурезу).

✓ Давати їм можливість гратися та розслаблятися.

Старші діти та підлітки (із 7-ми років):

✓ Приділяти їм увагу і час.

✓ Допомогти слідувати звичному режиму.

✓ Надавати факти про те, що трапилося, та пояснювати, що відбувається зараз.

✓ Дозволяти їм посумувати. Не очікувати від них певної «правильної» поведінки.

✓ Дослухатися до їхніх думок та страхів без осуду.

✓ Встановити чіткі правила та пояснити очікування.

✓ Розпитати їх про небезпеки, з якими вони стикались, підтримати їх та розповісти, як уникати шкоди.

✓ Заохочувати їх та надавати можливість допомагати іншим.

III. Порядок проведення заключної частини заняття.

Висновок:

Запитання на перевірку знань з ППД

Які з тверджень є правильними щодо осіб, які переживають травматичну подію або гуманітарну кризу?

1. У більшості потерпілих розвинулися психічні розлади

2. Більшість потерпілих потребують спеціалізованих послуг щодо свого психічного здоров'я

3 Більшість постраждалих здатні самотійно відновитися після дистресу, використовуючи власні ресурси та джерела підтримки

Які дії допомогатимуть особам, які пережили стресову ситуацію?

4. Здійснювати перенаправлення та надавати людям доступ до базових послуг.

5. Просити людей детально пригадати свій травматичний досвід

6. Слухати людей, надаючи підтримку, але не перебиваючи їх

7. Проводити психологічний дебрифінг (зібрати групу людей та попросити їх поділитися своїм стресовим досвідом)

8. Розповідати їм історію особи, з якою ви спілкувалися нещодавно, щоб вони розуміли, що не самотні у своїх переживаннях

9. Заспокоювати обіцянками, аби люди почувалися краще (наприклад: «Ваш будинок скоро відбудують»)

10. Говорити постраждалій особі, що все буде гаразд і не треба хвилюватися

11. Повчати постраждалу особу, як краще слід було поводитися, аби вони

не повторювали помилки наступного разу (наприклад: «Вам слід було зробити це/те інакше»)

12. Дізнатися якнайбільше про ситуацію та доступні послуги, щоб у вас була можливість зорієнтувати постраждалих щодо задоволення їхніх потреб

13. Радити постраждалим, як їм слід почуватися (наприклад: «Вам варто радіти, що вижили!»)

Як особі, що надає допомогу іншим, вам слід:

14. Коли ви знаходитесь в стані дистресу, використовувати будь-які засоби для психологічного розслаблення, наприклад, закурити чи випити спиртне, яке вам смакує

15. Зосереджувати увагу лише на людях, яким ви допомагаєте, та забути про власні потреби та занепокоєння, допоки не мине кризова ситуація

16. Турбуватися про себе, регулярно відпочиваючи

Частина 2

1. Переживання втрати близьких людей дітьми.

Вправа «Як спілкуватися з дітьми про смерть і допомогти дітям у подоланні відчуття смутку під час війни»

(у вправі використано матеріал з брошури Кун Севенантс (Koen Sevenants), Лінн Джонс (Lynne Jones), Ashley Nemiro)

Чи відчують смуток діти?

Так, але їхня реакція на смерть буде сильно відрізнятися залежно від віку, попереднього життєвого досвіду, їх особистості та способу розуміння життя і смерті в їхній культурі.

Розділити на 4 підгрупи, роздати матеріал і дати 5-7 хв. На підготовку презентації «Особистості розуміння життя і смерті дітьми різного віку».

1 підгрупа «Вік до 2 років»

Будь-яка тривала розлука з коханою людиною болюча для немовляти, тому дитина може плакати, замикатися у собі чи злитися. Вони не можуть усвідомити, що смерть остаточна, і що чим триваліша розлука, то більше буде відчуватися смуток. Вони, ймовірно, будуть більш вимогливими та скрупульозними по відношенню до інших опікунів.

2 підгрупа «Вік 3-5 років»

Маленькі діти ще не розуміють, що смерть –це назавжди, неодноразово запитуючи, чи повернеться людина, яку вони люблять. Вони розуміють лише прості пояснення, наприклад: *мама більше не може дихати, говорити чи рухатися*. Вони можуть мати «магічні уявлення» щодо цього. Тобто вони вважають, що щось, що вони зробили, спричинило смерть, наприклад: *татко не повернеться, бо я був неслухняним*. Вони починають поводитися як діти молодшого віку і, відмовляючись розлучатися з опікунами, яким вдалося вижити, навмисно забруднюються калом і мочаться під себе. З іншого боку, деякі діти можуть продовжувати поводити себе, ніби нічого не сталося, і робити вигляд, що їм байдуже.

3 підгрупа «Вік 6-11 років»

Діти починають розуміти, що смерть –це назавжди, що близька людина

не може повернутися, і що смерть може трапитися з кожним, тому вони можуть переживати, що інші близькі члени сім'ї та друзі теж помруть. Діти молодшого віку все ще можуть мати «магічні уявлення» щодо смерті, але вони починають все більше цікавитися причинами та наслідками, задають конкретні запитання, наприклад, *що відбувається з тілом бабусі?* Вони хочуть розуміти, що сталося, і можуть проявляти турботу про інших. Типовою поведінкою є фізичні страждання та біль, такі як гнів. Такі емоції можуть бути спрямовані на близьку людину, яка померла, та (або) на себе. Вони можуть виражатися в цілому як складна поведінка. У деяких культурах хлопчики вже можуть вчитися приховувати свої почуття.

4 підгрупа «12 років-підлітковий вік»

Підлітки розуміють, що смерть необоротна і трапляється зі всіма, у тому числі і з ними самими. Вони зацікавлені в розумінні того, чому щось відбувається, у них зростає інтерес до абстрактних ідей, таких як справедливість і несправедливість, і стають чутливими до невідповідностей будь-якої наданої інформації. У цьому віці в їх свідомості виникає конфлікт між тим, щоб стати незалежною людиною, яка зав'язує тісні дружні стосунки зі своїми однолітками, а також бажанням залишатися поруч із членами сім'ї, яких вони люблять. Дружба з однолітками дуже важлива, тому розлука з друзями та втрата друзів також негативно впливатимуть на їх емоційний стан. Їхня реакція сильно відрізняється: від «показової байдужості» до гніву або крайньої печалі, поганої концентрації уваги та втрати інтересу до повсякденних справ. Вони теж можуть почуватися винними, їм може здаватися, що вони зробили недостатньо. Деякі підлітки будуть відчувати себе дуже відповідальними і захочуть взяти на себе роль дорослого в сім'ї після смерті одного з батьків.

2. Робота з дітьми, які переживають травматичне горе/втрату.

Чи слід розповідати своїм дітям, якщо помер хтось, кого вони люблять?

Так. Не приховуйте правду і не зволікайте говорити правду.

Бажання захистити дітей від лиха є цілком природним, але навіть дуже маленькі діти будуть усвідомлювати, що відбувається щось незвичайне, сім'я стурбована і засмучена, звичайний розпорядок дня змінився, а люди поведуться інакше. Родичі та друзі могли загинути під час нападу, їм не дозволяли прийти або вони не могли прийти. Люди могли зникнути та не повернутися.

Нерозуміння того, що відбувається під час війни, викликає додаткові страждання. Уявне може бути гіршим за реальність, і діти можуть звинувачувати себе в подіях, які вони не можуть контролювати.

Крім того, якщо дітям говорять неправду, щоб захистити їх, а потім вони дізнаються правду від когось іншого, вони починають недовіряти тим, хто казав неправду.

Усі діти, у тому числі з фізичними та розумовими вадами, потребують чітких, відвертих, послідовних пояснень, які відповідають їхньому віку та здатності розуміти, аби вони могли прийняти реальність втрати.

Якщо говорити дітям правду, їхня довіра до вас зростатиме і це допоможе краще впоратися з втратою.

Як найкраще розповісти дітям?

Намагайтеся знайти безпечне і тихе місце, де б ви не знаходилися. Якщо ви перебуваєте в житловому приміщенні разом з багатьма іншими людьми, запитайте, чи можуть вони надати вам трохи місця та тиші, щоб ви могли поговорити зі своїми дітьми.

Влаштуйтеся зручніше і обміркуйте, що ви збираєтеся сказати. Цілком ймовірно, що діти будуть задавати важкі питання і що і вони, і ви будете засмучуватися. Це природно. Якщо у вас є дуже маленькі та діти старшого віку, вам слід поговорити з ними окремо, якщо це можливо. У дітей старшого віку буде більше питань, а діти молодшого віку можуть відволікатися. Попросіть інших дорослих членів сім'ї або друзів подбати про дітей молодшого віку, поки ви розмовляєте зі старшими дітьми.

Попросіть дітей сісти поруч із вами. Якщо це маленька дитина і в неї є улюблений предмет, іграшка або ковдра, яку вона любить носити з собою, дайте їй цю річ. Говоріть повільно і робіть часті паузи, щоб дати дітям час зрозуміти, а собі дати час упоратися зі своїми почуттями.

Почніть з того, що запитайте дітей, що вони вже знають або що, на їхню думку, сталося.

Потім поясніть, що насправді сталося словами, які ваша дитина буде здатна зрозуміти відповідно до її віку. Використовуйте слово, яке ваша сім'я використовує для позначення смерті, і не використовуйте такі фрази, як *дідусь знаходиться в іншій країні*, або *пішов далеко*, або *пішов спати*, або *знаходиться на небесах*, оскільки це введе в оману дітей молодшого віку, які можуть подумати, що людина ще може повернутися.

Дітям молодшого віку вам потрібно буде конкретно пояснити, що означає смерть, наприклад: *Мені дуже шкода, але тіло і розум тата повністю перестали працювати. Він більше не може рухатися, він не може дихати, він не може нічого думати чи відчувати, він не може говорити, їсти чи грати з вами, і він не зможе цього робити в майбутньому*.

Вам потрібно буде дати дітям час, щоб вони засвоїли цю інформацію. Реакція малих дітей може характеризуватися тим, що вони будуть робити вигляд, що вони не слухають і продовжують гратися. Наберіться терпіння і дочекайтеся, коли вони звернуть увагу. Також будьте готові до того, що діти молодшого віку будуть задавати одні й ті ж питання знову і знову, як у цей момент, так і протягом наступних днів і тижнів.

Допитливих дітей може цікавити конкретна інформація, наприклад, *де зараз тіло і що з ним буде?*

Діти старшого віку можуть захотіти дізнатися більше подробиць і задавати абстрактні питання, наприклад, *чому це сталося з нами?*

Надавайте чесні відповіді, а якщо не знаєте відповіді, то так і кажіть.

Деякі діти можуть бути в стані шоку і будуть відмовлятися вам вірити. Вони можуть розсердитися і накричати на вас. Зберігайте спокій. Поясніть, що ви їх розумієте, і що ви самі не хочете в це вірити. Але, на жаль, це правда.

Перевірте, чи є у дітей ознаки наявності «уявлень магічного характеру». Деякі діти можуть переживати, що вони сказали або зробили щось, що спричинило смерть. Діти різного віку можуть відчувати себе винними, навіть

якщо розуміють, що війна почалася не з їх вини. Однак деякі діти молодшого віку можуть вважати, що «відбувається щось погане» через те, що вони зробили.

Тому перевірте, чи відчувають вони себе відповідальними за це. Ви можете запитати: *Ви переживаєте, що тато не повернеться через те, що ви сказали чи зробили?* Поясніть простими словами, що сталося, і запевніть їх, що вони не винні. *Ви нічого поганого не зробили. З цим ніхто не міг нічого вдіяти.*

Діти можуть турбуватися про те, що ви та інші люди, про яких вони дбають, помруть. Поясніть дітям, що усе, що ви робите всією сім'єю, робиться заради безпеки усіх: залишатися в безпечному місці, триматися разом, піклуватися про наше здоров'я. Не варто обіцяти, що ніхто не помре. Зрештою помирають усі. Ви можете запевнити їх, що завжди знайдеться хтось, хто про них подбає.

Запитайте дітей безпосередньо, чи є у них інші запитання, чи є щось інше, що їх хвилює чи лякає. Поясніть, що розділяючи почуття, страхи та занепокоєння, це може допомогти, і що ви тут, щоб вислухати їх, відповісти на будь-які запитання та втішити їх у будь-який час.

Як війна може вплинути на звичайний процес жалоби?

Може виникнути ряд проблем, які ускладнюють звичайний процес жалоби:

- Смерть вашої близької людини могла бути раптовою внаслідок нападу або бойових дій, і, можливо, у вас і ваших дітей не було можливості побачитися з нею до того, як вона померла, щоб попрощатися.
- Під час війни тіло могло бути недоступне для поховання із застосуванням звичайного похоронного ритуалу.
- Поводження з тілом після смерті за звичаями, наприклад, обмивання тіла, поховання в землю протягом певного часу, може бути неможливим під час війни.
- Деякі тіла можуть залишатися поза увагою протягом тривалого часу або можуть бути поховані в братських могилах.
- Ваші друзі та родичі можуть бути стурбовані своїми втратами та умовами життя і можуть бути не в змозі підтримати вас ні емоційно, ні практично у зв'язку з вашою втратою. Ви можете відчувати, що не бажаєте жодним чином обтяжувати інших. Аналогічно, поряд може не бути однолітків ваших дітей, які могли б їх підтримати.
- Можливо, ви були переміщені та відірвані від вашої звичайної системи підтримки. Окрім смутку, вам і вашим дітям потрібно пристосуватися до нової та невизначеної реальності.
- Звичайний розпорядок дня чи заняття в школі та на відпочинку, які можуть відволікати чи заспокоїти ваших дітей і трохи підняти їм настрій, недоступні.
- Вашій втраті не надається значущості, якої вона заслуговує, оскільки вона є однією з багатьох, які відбуваються в суспільстві одночасно. Для інших людей це просто «цифра», тоді як для вас і вашої сім'ї це людина з особистістю та історією, хтось, кого ви любили і хто мав для вас значення.

Що важливо зробити, аби покращити самопочуття дитини та зберегти її психічне здоров'я?

Найважливіше, що потрібно зробити, це переконатися, що:

- Дитина отримує любов та постійну турботу від вас, батьків, родича чи опікуна, якому вона довіряє і якого добре знає.
- Захист немовлят та маленьких дітей забезпечується через любовний фізичний контакт, спів, обійми та заколисування.
- Під час війни неможливий нормальний розпорядок життя. Тим не менш, можуть бути створені певні ритуали для організації нового тимчасового розпорядку, такі як прибирання житлового приміщення, спільна молитва, спів пісень перед сном або спільне проведення часу.
- До зухвалої та (або) регресивної поведінки слід відноситися з розумінням і реакція не повинна носити каральний характер.
- Інших дітей в житті дитини, у школі або в колі друзів слід проінформувати (через своїх вчителів або батьків) про те, що сталося, щоб вони могли підтримати дитину.
- Дітям надається можливість допомогти вам, але їх не змушують брати на себе зобов'язання та обов'язки дорослих, що перевищують їхні можливості.
- Ви самі повинні дбати про своє фізичне та психічне благополуччя. Ви також можете горювати. Може бути важко підтримувати своїх дітей, намагаючись впоратися з власними почуттями, особливо в замкнутому просторі.

Тому дуже важливо приділяти час собі та піклуватися про себе. Ви не здатні допомогти своїм дітям, якщо вам погано. Дуже важливо, щоб ви висипалися, правильно харчувалися, а також щоб був хтось, до кого ви могли звернутися за емоційною підтримкою. Намагайтеся уникати шкідливих звичок, таких як підвищене споживання алкоголю чи тютюнових виробів.

Частина 3

1. Психологічна допомога сім'ям з дітьми і дітям, які перебувають/перебували у зоні збройного конфлікту.

Розгляньте *приклад бесіди з дитиною, яку не супроводжують дорослі.*

Поруч з групою біженців Ви помічаєте хлопчика приблизно 10 років, який стоїть один і виглядає дуже переляканим.

Ви: психолог ювенальної превенції ____, [*Опускаючись на одне коліно, щоб опинитися на рівні очей дитини.*] Привіт, мене звуть ____. Я з і я тут, щоб тобі допомогти. Як тебе звати?

Дитина: [*Опустивши очі, тихо.*] Саша.

Ви: Привіт, Сашко. Ти, напевно, дуже довго їхав. Пити хочеш ? [*Створіть елементарні комфортні умови: запропонуйте дитині закусити, попити, дайте ковдру і т. п.*] Де твої мама і тато?

Дитина: Не знаю. [*Починає плакати.*]

Ви: Я бачу, що тобі страшно, Саша. Я постараюся допомогти тобі і відведу до людей, які допоможуть знайти твоїх рідних. Можеш сказати своє прізвище і звідки ти?

Дитина: Так, я Саша Іванов. Я з селища ____.

Ви: Добре, Саша. Коли ти востаннє бачив кого-небудь зі своїх рідних?

Дитина: Старша сестра була там, коли за нами приїхали. Але тепер я не можу її знайти.

Ви: Скільки років сестрі? Як її звати?

Дитина: Маша. Їй 15 років.

Ви: Я постараюся допомогти тобі знайти сестру. А де ваші батьки?

Дитина: Ми всі втекли з села, коли почали стріляти. Ми з сестрою загубилися. *[Плаче.]*

Ви: Мені дуже шкода, малюк. Напевно, тобі було страшно, але тепер ти в безпеці.

Дитина: Я боюся!

Ви: *[З теплотою, природним голосом.]* Я розумію тебе, ми тобі допоможемо.

Дитина: Що мені робити?

Ви: Я побуду з тобою, і ми постараємося знайти твою сестру. Добре?

Дитина: Так, дякую.

Ви: -небудь ще потрібно? Тебе ще щось тривожить? Що

Дитина: Ні.

Ви: *такі є.]* Саша, нам треба поговорити он з тими людьми – вони допоможуть тобі знайти сестру або інших рідних. Я піду з тобою, щоб з ними поговорити. *[Важливо допомогти дитині зареєструватися в авторитетній організації з розшуку сім'ї чи за захист дітей, якщо*

Зверніть увагу на свої дії в наведеній вище розмові:

- Ви побачили в натовпі дитину без супроводу дорослих;
- Ви опустили на одне коліно, щоб опинитися на рівні очей дитини;
- говорили з дитиною спокійно і лагідно;
- отримали інформацію про сім'ю дитини, про те, як звуть його сестру;
- залишалися з дитиною, поки не знайшли надійну організацію по ви до тих пір, поки його родина не буде знайдена. розшуку зниклих членів сім'ї, яка може помістити дитину в безпечні умо

ПРИКЛАД БЕСІДИ З ДИТИНОЮ, ЯКА ПЕРЕЇХАЛА З МІСЦЯ БОЙОВИХ ДІЙ

Ви: Кирило, розкажи мені, як ти себе відчуваєш зараз? Як твій настрій?

Дитина: Нормально.

Ви: А скажи, ти відчуваєш щось нове? Щось, чого раніше у тебе не було? Наприклад, тебе стало щось лякати або навпаки смішити.

Дитина: Ні, нічого мене не смішить.

Ви: Що змінилося у твоєму житті?

Дитина: Ми з мамою приїхали сюди з дому.

Ви: Чому Ви з мамою поїхали з дому?

Дитина: Тато сказав, що вдома небезпечно, і змусив нас з мамою виїхати. Папа залишився вдома. Але мама не хотіла їхати без тата. Я теж не хотів.

Ви: Ти переживаєш за тата?

Дитина: Я думаю, що йому там сумно одному і страшно.

Ви: Тобі було б страшно вдома одному зараз?

Дитина: Звичайно.

Ви: Чому?

Дитина: Тому що там дуже шумно і голосно.

Ви: Тебе лякав той шум?

Дитина: Трішки, коли він припинявся, то було все в порядку. Я грав на комп'ютері і з собакою.

Ви: А коли шум знову починався?

Дитина: Нам доводилося виходити на сходову площадку. Спочатку ми втікали в ванну кімнату, а потім стали виходити в під'їзд. Там завжди були всі сусіди.

Ви: Що ти відчував, коли тобі доводилося сидіти в під'їзді?

Дитина: Мені там не подобалося.

Ви: Чому?

Дитина: Усі мовчали там. І мама смикалася постійно.

Ви: А ти?

Дитина: Ні, я не смикався. Мені тільки хотілося в туалет. Мені було соромно за це.

Ви: Тобі нічого соромитися. Це нормально, повір мені. Переживати нормально. Всі переживають по-різному, ти от так. Розкажи мені, будь ласка, чим ти зараз займаєшся вдома?

Дитина: Я дивлюся телевізор.

Ви: Мені сказала твоя мама, що Ви забрали з собою собаку.

Дитина: Так, Арчі приїхав з нами. Він зараз сумує.

Ви: Чому він сумує?

Дитина: Я думаю, що він хоче додому.

Ви: А ти зараз про нього піклуєшся? Граєш з ним?

Дитина: Ні, я ж сказав, він сумує. Він не грає, з ним нудно.

Ви: Ти ж сам сказав, що він сумує, бо хоче додому. Як ти думаєш, йому зараз потрібно твою увагу?

Дитина: Не знаю.

Ви: А тобі зараз потрібна увага мами?

Дитина: Так, тому що мені теж сумно.

Ви: А мама піклуватися про тебе?

Дитина: Так.

Ви: Кирило, ну, тоді можна я дам тобі відповідальне завдання? Ти ж людина відповідальна?

Дитина: Так.

Ви: Піклуйся зараз про Арчі. Гуляй з ним і грай, стеж, щоб він не починав сумувати. Ти виконаєш моє завдання?

Дитина: Так, я постараюся.

Ви: Ти повинен дбати про нього так само, як піклується мама про тебе. Починай вже сьогодні. Гаразд?

Дитина: Добре, я піду з ним сьогодні гуляти.

Ви: Коли прийдеш до мене в наступний раз, ти ж розкажеш мені, як справи у Арчі?

Дитина: Так, розповім.

Ви: Постарайся, щоб він став веселіше.

Дитина: Я постараюся.

Зверніть увагу на свої дії в наведеній вище розмові:

- 1) Ви говорили з дитиною спокійно і лагідно;
- 2) отримали інформацію про переживання дитини;
- 3) отримали інформацію про сім'ю дитини, про те, що є собака, яка може на даний час переключити увагу та почуття дитини;
- 4) дали завдання дитині, щоб відволікти увагу від негативних почуттів та сконцентрувати увагу на почутті відповідальності.

2. Організація психологічного супроводу дітей, сім'ї, яких постраждали внаслідок військових конфліктів.

У відповіді на це питання здобувач пояснює як підготувати дітей до повернення тата / мами із зони військового конфлікту. При цьому слід згадати про вікові особливості реагування дитини на відсутність батьків, а саме (матеріал наведено з посібника: Ми пережили. Техніки відновлення для сімей військових, цивільних та дітей: прак. посіб. Для внутрішньо переміщених осіб, демобілізованих та їхніх сімей / Психологічна кризова служба ГО «УАФПНПП», Посольство Сполученого королівства Великої Британії та Північної Ірландії в Україні ат.уклад. Г.Циганенко, О. Маик, О.Григор'єва та ін.. за наук. Ред.. Г.В. Циганенко. Київ : 2018. 100 с):

- Немовлята від 0 до 12 місяців – можуть реагувати на зміни у розпорядку дня, оточення, на зміни настрою батьків а бо на їх доступність. Діти можуть ставати млявими, відмовлятися від їжі та навіть втрачати вагу, або переїдати.

- Діти 1-3 років можуть ображатися, «дутися», плакати, влаштовувати гнівні істерики, погано спати, якщо хтось з батьків має труднощі або недоступний увесь час.

- Дошкільнята 3-6 років можуть повертатися до більш дитячої поведінки (регресувати) мати труднощі з туалетом, смоктати пальці. Спостерігається порушення сну, тривожність, роздратування, «висіння» на мамі. Також вони можуть легко роздратовуватися, впадати у гнів, бути пригніченими, агресивними, або ж скаржитися на неприємні відчуття чи біль. Вони можуть думати, що «батько пішов на війну, бо я поганий».

- Діти молодшого шкільного віку 6-12 років можуть нервувати, бути агресивними, капризувати та скаржитися «на все», нити. У них може з'являтися головний або шлунковий біль. Діти можуть боятися батька або матері.

- Підлітки 13-15 років можуть хвилюватися, нервувати, протестувати. Також їм може не подобатися новий розподіл ролей та сімейних обов'язків після повернення батька / матері додому.

Перелік ігрових методик які допоможуть підлітку впоратися з кризовою ситуацією:

1) «Що я в тобі люблю, так це ...» - діти грають по черзі. Наприкінці вже сам підліток говорить про себе: «Що я в тобі люблю, так це ...», та називає сильні сторони свого характеру

2) Рухливі ігри – «Крокодил», «Море хвилюється» та інші

3) Сімейна гра «Джанга» - як метафора відтворення світу заново

4) Ігри на програвання агресії: зламай папір, гра в «сніжки», боротьба з подушками, натисни на палець тощо

5) Плескання в долоні. Всі учасники стають у коло і передають плескання в долоні по колу. Спочатку починають повільно, потім прискорюються. У дітей є вибір, після одного плескання рук – далі рух триває по тому є напрямку, після двох – у протилежному.

6) Слово по колу. Оди підліток каже слово, яке буде початком речення. Наступний учасник повторює це слово і додає інше так по колу. Слова повинні відповідати граматичним правилам щоб можна було збудувати речення. Зверніть увагу на те, які речення будує група.

7) «Гарна вправа» дає уявлення про те, що завжди є вихід зі складної ситуації. Гравці грають по черзі. Підлітку і його друзям дається складна ситуація, яку він продовжує: «Але на щастя...». Черга переходить до іншого, який каже: «Але на жаль...». І далі по колу. Тобто, всі учасники групи продовжують і закінчують цю ситуацію. Потім вони зможуть пригадати багато подібних складних життєвих ситуацій і при цьому усвідомити, що в усьому є дві сторони.

Завдання: заповнити таблицю «Вправи які допомагають розвинути стресостійкість і опанувати кризову ситуацію»

Категорія вправ	Короткий зміст вправи (назва, автор, посилання на джерело)
Розвиток та підтримка стосунків	
Ефективна комунікація	
Вирішення конфліктів	
Розвиток самоповаги, впевненої поведінки	
Формування стресостійкості	

Висновки: психіка дітей і підлітків має величезні резерви самовідновлення і саморегуляції. Більшість дітей повертаються до норми, після травматичної події, лише завдяки підтримці та турботі близьких.

Література:

Основна:

1. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін.; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальнової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП

Буря О. Д., 2019. – 515 с.

2. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 2 (спеціалізована) / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 499 с.

3. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

Допоміжна:

1. Акименко Ю. Ф., Сила Т. І. Як допомогти родині учасника бойових дій: методичний посібник для соціальних працівників і психологів. Чернігів : Десна Поліграф, 2017. 144 с.

2. Доценко В.В. Розвиток психологічної стійкості поліцейських в умовах військової агресії // Проблеми сучасної поліцейстики : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2022 р.) / МВС України, Хар-ків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 160-164.

3. Зверєва І. Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В. О., Петрочко Ж. В. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики: Навч. посіб.: У 2-х част. Київ : Кожній дитині, 2010. Част. І. 224 с.

4. Основи батьківської компетентності: Навч. посіб. / Упор.: Т.Г. Веретенко, І. Д. Зверєва, Н. Ю, Шевченко; За заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ : Наук. світ, 2016. 156 с.

5. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів / авт. кол.: Герило Г.М., Гніда Т.Б., Корнієнко І.О., Луценко Ю.А. ; заг. ред. Ю.А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128 с.

6. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко... Царенко Л. Г.; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : ТОВ Логос. 2019. 207 с.

Тема № 8. Психологічний супровід сімей правоохоронців, члени яких брали участь у бойових діях та ліквідації наслідків війни

Семінарське заняття: Психологічний супровід сімей правоохоронців, члени яких брали участь у бойових діях та ліквідації наслідків війни

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості знань про особливості організації психологічного супроводу сімей правоохоронців, члени яких брали участь у бойових діях та ліквідації наслідків війни

Кількість годин – 4 години

Навчальні питання:

Частина 1

1. Психологічні особливості, типові емоційні й поведінкові реакції та

потреби учасників бойових дій.

2. Стратегії підтримки сімей та дітей правоохоронців які брали участь у бойових діях та ліквідації наслідків війни.

Частина 2

1. Сім'я як ресурс успішної адаптації учасників бойових дій до мирного життя.

2. Розширені навички роботи з парами, сім'ями та дітьми правоохоронців які брали участь у бойових діях та ліквідації наслідків війни.

Методичні вказівки:

Частина 1

1. Психологічні особливості, типові емоційні й поведінкові реакції та потреби учасників бойових дій.

Перебування на війні – це екстремальна ситуація, коли людина постійно відчуває надсильний психоемоційний стрес, долаючи його вольовими зусиллями. Платити за це, як правило, доводиться дуже високу ціну: практично у всіх учасників бойових дій неминуче відбувається зміна у фізичному та психологічному стані.

Експерти, які допомагають ветеранам повернутися до цивільного життя, виділяють у них низку військових навичок, які є просто необхідними для виживання у бойовій обстановці. Проте при звільненні зі служби вони автоматично нікуди не зникають і можуть викликати певні труднощі та нерозуміння з боку рідних, знайомих, інших оточуючих, роблячи складнішим цивільне життя ветеранів.

Поясніть вісім правил виживання у бою які сформулював Дж. Монро. Поясніть як вони впливають на адаптацію учасника бойових дій до мирного життя:

1. Безпека. Військові в зоні бойових дій мають бути в стані фонового очікування на небезпеку. Воїнам притаманна постійна пильність та контроль, що автоматично не зникають у мирному житті.

2. Довіри і визначення ворога. Для того, щоб вижити, військові вчаться нікому не довіряти. Проте вдома недовіра і підозрілість істотно шкодять стосункам, зокрема сімейним.

3. Відданість меті. Головне на війні – виконати бойове завдання командування. На цьому зосереджена вся увага та ресурси солдата. У цивільному світі люди самі повинні проявляти ініціативу, ставлять собі цілі, визначають пріоритети.

4. Ухвалення рішень. На передовій виконання наказів є підґрунтям для успіху завдання та особистої безпеки. Рішення нерідко приймаються швидко, навіть за відсутності достатньої інформації: «Ввечері відчув, що буде небезпечно і перегнав техніку. Через кілька годин попереднє місце базування обстріляла артилерія супротивника». Вдома ж, особливо у родині, рішення приймаються кооперативно, на підставі зібраних відомостей.

5. Тактики реагування. У зоні військового конфлікту виживання значною мірою залежить від автоматичної реакції на небезпеку. За словами ветеранів «Мені допомогла вижити чуйка (інтуїція)», «Сховався від обстрілу в

один з двох окопів інтуїтивно. Тому залишився жити». Також важливо зберігати у чистоті й готовності все обладнання, зокрема зброю.

Тому удома неприбрані кімнати і брудні речі можуть викликати незрозуміння у людини, яка повернулася з війни.

6. Передбачуваність і контроль. У зоні військових дій військові вчаться бути непередбачуваними і приховувати інформацію, бо ворог не повинен передбачити їхнє пересування, розташування або наміри. Вдома ж рідні очікують від ветерана сталих планів, стабільності.

7. Контроль емоцій. Такі емоції як страх, втрати і горе тісно пов'язані з війною. При цьому солдат повинен завжди перебувати у готовності до бойової тривоги. Інші емоції є небезпечними у бою, проте виявляються вкрай потрібними для стосунків удома.

8. Труднощі з розмовами про війну. Вдома важко пояснити цивільним – людям, що живуть у безпеці, – що траплялося у бою, які приймалися рішення і чому саме вони були потрібні. Подібні розмови повертають солдата в зону бойових дій, викликають печаль, жах. Військові можуть боятися, що близькі та знайомі не зрозуміють їх і відвернуться.

2. Стратегії підтримки сімей та дітей правоохоронців які брали участь у бойових діях та ліквідації наслідків війни.

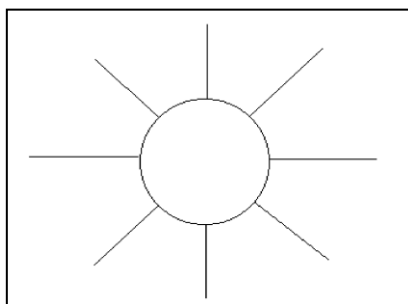
Вправа: «Створення карти соціальних зв'язків» (ГО «Підтримка психічного здоров'я - Асоціація фахівців в галузі психічного здоров'я»)

Наявність здорових зв'язків з сім'єю, друзями та іншими людьми дуже допомагає тим, хто відновлюється після травмуючої події. І все ж люди часто переживають неприємні емоційні та фізичні реакції, які можуть вплинути на їх взаємини з сім'єю, друзями та іншими близькими людьми. Травмуюча подія може фізично розділити вас один з одним, порушити ваше спілкування і створити безліч проблем, які вимагають вашого часу і енергії.

Ви можете зробити прості, конкретні кроки для того, щоб відновити свої соціальні зв'язки і налагодити контакт з тими людьми у вашому житті, від яких ви навіть не очікували підтримки.

Інструкція:

1) Напишіть своє ім'я в центрі кола, поруч напишіть імена людей, домашніх улюбленців, фахівців або організацій, які входять до вашої соціальної системи. Додайте стільки ліній, скільки необхідно.

2). Огляд карти соціальних зв'язків

Частина А:

Різні люди і стосунки надають різні типи підтримки. Подивіться на свою карту соціальних зв'язків і дайте відповідь на наступні питання.

Хто із зазначених соціальних зв'язків для вас зараз є найбільш важливим?

З ким ви можете розділити свої переживання і почуття?

Від кого ви можете отримати пораду і допомогу в своєму відновленні?

З ким ви хотіли б провести час/спілкуватися в найближчі пару тижнів?

Хто міг би допомогти вам з практичними завданнями (паперова робота, вирішення задач)?

Хто може потребувати вашої допомоги або підтримки прямо зараз?

Частина Б:

Напишіть, кого або чого зараз бракує, або що потрібно змінити в вашій системі зв'язків. Щоб допомогти собі визначитися, запитайте себе:

Чи є якісь типи підтримки, яких тут не вистачає?

Чи є близькі люди або друзі, з якими ви хотіли б відновити спілкування?

З ким ви хотіли б проводити більше або менше часу?

Чи є якісь стосунки, які вам хотілося б поліпшити?

Може, ви хотіли б допомагати іншим, але не знаєте, як до цього підступитися? Ви хотіли б бути більш соціально активними?

Ви хотіли б робити більше для інших, беручи участь в суспільній групі?

3). Створення плану соціальної підтримки

Тепер перейдімо до конкретного плану того, що і коли ви збираєтесь робити.

- Сформулювати потребу
- Знайти людину або людей
- Звернутися за допомогою

Втілюйте свій план у життя!

Не хвилюйтесь, якщо спочатку будете відчувати себе трохи ніяково або щось пройде не так гладко, як ви очікували.

Пам'ятайте, що ви можете бути гнучким.

Завдання: заповніть прогалини в таблиці

Травматичні спогади	Звичайні спогади
Яскраві і емоційно заряджені	Є .....
Фрагментовані	.....
Не має	Є усвідомлення часу
Не пов'язані з	Пов'язані з .....
Неконтрольовані	.....

Частина 2

1. Сім'я як ресурс успішної адаптації учасників бойових дій до мирного життя.

Одним з найголовніших моментів у тому, як діяти і що робити подружжю, коли воно стикається з будь-якими проблемами, які пов'язані з наслідками війни – це є розуміння та сприйняття того, що відбувається з ними. Дуже важливим фактором є проведення психоедукації (роз'яснення) для чоловіка і дружини із зазначенням проблем, причин їх виникнення та способів їх вирішення. І, якщо подружжя розуміє, що з ними відбувається, з їхніми мозком, тілом і стосунками, то вони мають усі шанси допомогти один одному пережити наслідки війни. Незалежно від того, яким є подружжя, є загальні універсальні поради, які підходять абсолютно всім парам. Поясніть наступні рекомендації сімейним парам:

1. Створення режиму харчування та сну.
2. Фізична активність є дуже важливою для зменшення рівня стресових гормонів в організмі.
3. Час разом.
4. Проведення психоедукації для дружин з метою підготовки до зустрічі з чоловіком.
5. Допомога чоловіку в адаптації до соціальних змін.
6. Надати особистий простір чоловіку.
7. Забезпечити можливість мати різні види діяльності з кожним членом родини.
8. Не боятися звернутись по допомогу до фахівців.
9. Побудова довго- та короткострокових цілей подружжям.

Психологічні ресурси особистості: модель BASIC Ph

Ізраїльський психолог-травматерапевт Mooli Lahad тривалий час досліджував способи поведінки людей у стресових ситуаціях. Він встановив, що у кожної людини є своя власна унікальна комбінація ресурсів боротьби з несприятливими обставинами. Такі висновки стали основою **BASIC Ph Model**. Ця модель ґрунтується на визнанні здатності особистості протистояти катастрофам, зберігати своє психічне здоров'я у будь-яких екстремальних ситуаціях.

Модель містить шість основних параметрів, що складають ядро індивідуального стилю поведінки під час перебування у несприятливих обставинах (кожна літера в назві моделі **BASIC Ph** означає якийсь ресурс).

1. **Belief** (віра): філософія життя, вірування та моральні цінності.

Цей спосіб подолання кризи базується на вірі (в Бога, в людей, в диво чи в самого/саму себе, у свою місію). Це система переконань, цінностей та смислів, потреба в самореалізації та самовираженні. Вірування можуть бути не тільки релігійні, але й політичні тощо. Важливий сам факт наявності віри.

2. **Affect** (афект): почуття, емоції.

Афективна стратегія проявляється через емоції: плач, сміх, розмову з кимось про свої переживання. Цей спосіб подолання кризи вимагає, насамперед, виявлення різних почуттів та їх ідентифікацію. Далі слідує спроба

висловити розпізнані почуття прийнятними для людини способами: словесно, письмово (в оповіданні чи в листі); без слів – в танці, малюнку, в музиці, в драмі. Можна записувати в щоденник свої почуття чи малювати їх.

3. **Social** (соціум): приналежність, родина, друзі.

Даному способу подолання кризи властиве прагнення до спілкування. Можна звертатися за підтримкою до сім'ї, друзів чи психологів. Можна допомагати іншим постраждалим, занурюватися у волонтерську роботу. Тобто, важлива соціальна включеність: прагнення бути серед людей, почувати себе частиною системи, організації і т.п. Отримати від інших людей підтвердження, що ти живий/жива, чимось корисний/корисна, можеш на щось впливати.

4. **Imagination** (уява): творчість, гра уяви, інтуїція.

Цей спосіб подолання кризи базується на творчих здібностях. Завдяки уяві можна мріяти, імпровізувати, уявляти собі майбутнє, розвивати інтуїцію, змінюватися, шукати розраду у світі гри та фантазії. Практикувати рукоділля, гончарство тощо. Фантазія допомагає відволіктися від жорстокої реальності, проявити почуття гумору; знайти креативне рішення актуальних проблем.

5. **Cognition** (когніція): знання, логіка, реальність, думки.

Спосіб подолання кризи через актуалізацію ментальних здібностей, вміння логічно та критично мислити, оцінювати ситуацію, пізнавати нові ідеї, планувати, навчатися, збирати інформацію, аналізувати проблеми та раціонально вирішувати їх. Когнітивна стратегія передбачає аналітичну роботу, складання списків чи планів.

6. **Physiology** (фізіологія): фізична, чуттєва модальність та діяльність.

Спосіб подолання кризи через концентрацію на фізичній діяльності тіла. Цей спосіб пов'язаний зі здатністю відчувати себе завдяки органам чуття. Передбачає фізичну активність: спорт, фізична праця, медитація, прогулянки на природі, походи в гори і т.д. Також, отримання задоволення (релаксу) через їжу.

Застосування моделі

- Визначити канали і зрозуміти, що раніше допомагало людині справлятися з кризовими ситуаціями.
- Потрібно дослухатися до того, як людина розповідає свою історію, і визначити домінуючі канали.
- Долучитися до цих каналів.
- Підключити решту каналів, що розширить здатність людини справлятися зі стресом.
- Основний аспект даної моделі – поставити людину в активну позицію.

Психодіагностика психологічних ресурсів особистості

Методика «**BASIC Ph**» (Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 2. / Загальна редакція: Л. Царенко. Київ. : ОБСЄ, 2018. 240 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/c/430829.pdf>)

2. Розширені навички роботи з парами, сім'ями та дітьми правоохоронців які брали участь у бойових діях та ліквідації наслідків війни.

Як викликати у дітей бажану поведінку

- Поставте дітей у ситуації, коли вони можуть досягти успіху в тому, що ви хочете від них.
- Очікуйте, що всі діти досягнуть успіху в невеликих конкретних ситуаціях.
- Якщо Ваша дитина не досягає успіху в конкретній ситуації, вирішіть проблему та визначте, що підживляє спроби дитини досягти успіху.
- Щоразу, коли ви бачите, як ваша дитина поводить бажаним чином, записуйте це.
- Розкажіть комусь іншому, як справи у дитини, і переконайтесь, що вона чує вас.
- Дійте так, як ви хочете, щоб ваша дитина діяла, а потім похваліть себе за таку поведінку.
- Уявіть, що ваша дитина вже має новий позитивний ярлик, а потім сприймайте дитину разом з цим новим ярликом.
- Виявляйте повагу до почуттів і думок вашої дитини, навіть якщо ви з ними не згодні.

- Коментуйте сильні сторони своєї дитини, а не тільки її недоліки.

Висновки: Комбінація шести параметрів моделі BASIC Ph становить індивідуальний стиль боротьби з несприятливими обставинами. Потенційно кожна людина володіє кожною зі згаданих вище стратегій з раннього дитинства і впродовж усього свого життя.

Модель BASIC Ph допомагає швидко оцінити існуючі стратегії подолання кризи та поточний емоційний стан клієнта. Допомагає визначити, чи досить кризового втручання, чи необхідна короткострокова терапія.

Модель BASIC Ph дає можливість зрозуміти, що стрес можна долати різними способами.

Література:

Основна:

1. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 515 с.

2. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 2 (спеціалізована) / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 499 с.

Допоміжна:

1. Акименко Ю. Ф., Сила Т. І. Як допомогти родині учасника бойових дій: методичний посібник для соціальних працівників і психологів. Чернігів : Десна Поліграф, 2017. 144 с.

2. Доценко В.В. Розвиток психологічної стійкості поліцейських в умовах військової агресії // Проблеми сучасної поліцейстики : тези доп. наук.-практ.

конф. (м. Харків, 20 квіт. 2022 р.) / МВС України, Хар-ків. нац. ун-т внут. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 160-164.

3. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів / авт. кол.: Герило Г.М., Гніда Т.Б., Корнієнко І.О., Луценко Ю.А. ; заг. ред. Ю.А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128 с.

4. Практики надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах (науково-методичний збірник) / за ред. Комарової Н.М. Держ. ін.-т.сімейної та молодіжної політики, Київський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. К., 2016. 112 с.

5. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко... Царенко Л. Г.; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : ТОВ Логос. 2019. 207 с.

10. Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в інтернеті

Основна:

1. Домашнє насильство: психологічні передумови, допомога, протидія: колективна монографія / Авт. кол. Бандурка І. О. , Федоренко О. І. , Мілорадова Н.Е, Джагунов Г.В. ,. Харченко С.В, Доценко В.В., Макарова О.П., Бойко С.М., Медведєва О.В., Червоний П.Д. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2023. 486 с.

2. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 515 с.

3. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навч.-метод. посіб. Ч. 2 (спеціалізована) / В. Л. Андрєєнкова, К. А. Бороздіна, Т. І. Бугаєць та ін. ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Л. В. Зуб, О. В. Ковальової, Ю. В. Пилипас. – Київ : Вид-во ФОП Буря О. Д., 2019. – 499 с.

4. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

Допоміжна:

1. Акименко Ю. Ф., Сила Т. І. Як допомогти родині учасника бойових дій: методичний посібник для соціальних працівників і психологів. Чернігів : Десна Поліграф, 2017. 144 с.

2. Бевз Г. М. Прийомна сім'я : соціально-психологічні виміри. Монографія. Київ : Наука. 2010. 352 с.

3. Доценко В.В. Тілесні покарання – провальний метод виховання дітей // Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного

виховання персоналу системи МВС України : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 берез. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». – Харків : ХНУВС, 2022. С. 130-133

4. Доценко В.В. Розвиток психологічної стійкості поліцейських в умовах військової агресії // Проблеми сучасної поліцейстики : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 160-164.

5. Зверева І. Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В. О., Петрочко Ж. В. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики: Навч. посіб.: У 2-х част. Київ : Кожній дитині, 2010. Част. І. 224 с.

6. Основи батьківської компетентності: Навч. посіб. / Упор.: Т.Г. Веретенко, І. Д. Зверева, Н. Ю, Шевченко; За заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ : Наук. світ, 2016. 156 с.

7. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів / авт. кол.: Герило Г.М., Гніда Т.Б., Корнієнко І.О., Луценко Ю.А. ; заг. ред. Ю.А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128 с.

8. Практики надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах (науково-методичний збірник) / за ред. Комарової Н.М. Держ. ін.-т.сімейної та молодіжної політики, Київський міській центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. К., 2016. 112 с.

9. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінгів курс / автори-упорядники: Журавель Т.В., Коробченко Н.М., Нікітіна О.М., Сафронова О.Ф. За заг. ред. О.В. Безпалько, Т.В. Журавель. Київ : Тов «К.І.С.», 2010. 167 с.

10. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко... Царенко Л. Г.; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : ТОВ Логос. 2019. 207 с.

11. Романчук О. Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві. Львів : Літопис, 2018. 334 с.

12. Романчук О. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей. Практичне керівництво. Львів : Навчально-реабілітаційний центр «Джерело», 2018. 324 с.

13. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.

14. Титаренко Т. Дитина з особливими потребами та її життєвий світ: напрямки психологічного консультування // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник / Ред. кол. Н. Софій (голова), І.Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор), та ін. Київ: Контекст, 2010. 336 С.

15. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник. Київ : ДЦССМ, 2013. 132 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Закон України «Про охорону дитинства». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
2. Конвенція про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
3. Постанова Кабінету міністрів України від від 1 червня 2020 р. № 587 «Про організацію надання соціальних послуг». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#n10>
4. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
5. Сухина Є. Робота з сім'ями, що потрапили в складні життєві обставини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iqholding.com.ua/articles/robota-z-sim%E2%80%99yami-shcho-potrapili-v-skladni-zhitt%D1%94vi-obstavini>
6. Тілесні покарання дітей: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.la-strada.org.ua/ucp_mod_news_list_show_79.html